

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE PARA BASIMI

Dr. Mustafa HİZMETLİ

TDV İlim Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı

ÖZET

Bir değer ve dönüşüm aracı olan paranın İslâm devlet geleneğinde gelişme ve olgunlaşma devrini oluşturan Abbâsîler dönemindeki gelişim seyri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Abbâsîler döneminde para başlığı altında ilk önce para kavramı, para basımı, darphânenin işleyiş ve denetimi konularına yer verdik. Daha sonra altın (dinar), gümüş (dirhem) ve bakır (fels) paraların basımı, ayarları, paralardaki eksiltme ve hileli işlemler ile bunların denetimi konularını ele aldık. Gerek paraların birbirine dönüştürülmesi ve gerekse halk ile darphâne arasında aracılık etmeleri dolayısıyla artan bir öneme sahip sarraflık kurumunun görev, işleyiş ve denetimi ile bunlar içerisinde uzmanlaşan bir grup olan cehbezlerden de söz ettik. Armağan paraları ve özel paralar gibi normalden farklı ayar ve değerlerde basılan paralar da bu çalışmada değinilen konular arasındadır.

Anahtar kelimeler: Abbâsî, Para, Sikke, Meskûkât, Darphâne, Dinar, Dirhem, Sarraf, Cehbez.

ABSTRACT

Coin in the Abbasid Period

As an asset, the money with its developmental stages in the Abbasid period is the main theme of this paper. Under the title of "Coin in the Abbasid Period" we first dealt with the term 'money' then its mint and inspection. Later on, the minting of golden (dinar or denarius), silver (dirham) and copper (fels) has been defined and counterfeit patterns have been tackled. Additionally, money exchangers who were the means of exchanging money and who occupied an intermediary position between people and mint have been treated including their functions, duties and inspection. A group of people who are expert on these matters, called jahbaz are also mentioned in our paper. Moreover, ceremonial and commemorative mints as well as coins minted as gifts have been treated as well.

Key Words: Abbasids, Money, Sikka, Meskûkât, Mint, Dinar/Denarius, Dirham, Money Exchangers, Jahbaz.

GİRİŞ

Abbâsîler dönemi, siyasi ve kültürel açıdan İslâm tarihinin önemli bir devresini oluşturur. İslâm medeniyetini tanımak bakımından Abbâsîler dönemi ekonomik hayatının çeşitli yönleriyle ortaya konması gerekir. Biz de bu çalışmamızda ekonomik hayatın vazgeçilmez unsuru durumundaki para konusunu siyaset iktidar ilişkisi içinde ele almayı amaçladık. Konuyu incelerken siyasi, sosyal ve ekonomik olayların paralar ve para politikaları üzerindeki etkilerini de

örneklerle ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca ticari hayatın canlı unsurları olan esnaf, sanatkâr ve tüccardan sarraf ve cehbezlere kadar her birinin para ile ilgili rollerinin ve etkilerinin ne olduğu sorusunun da cevaplarını aradık. Tedavüldeki paraların değer artış ve azalışlarına etki eden faktörler ile ilgili kurumların denetimi de ele aldığımız diğer hususlardır.

Konuyu bir İslâm tarihi çalışması olması bakımından başta el-Belâzurî ve el-Makrizî'nin eserleri olmak üzere klasik kaynaklara dayalı olarak ele aldık. Yeri geldikçe modern çalışmalara da müracaat etmeye gayret ettik. Paralar öncelikle nümizmatik ilminin inceleme alanı olduğu için konuyla ilgili Miles, el-Hibri, Bacharach gibi araştırmacıların çalışmalarını imkânlarımız ölçüsünde görmeye gayret ettik. Ama çalışmamızın amacı yukarıda belirttiğimiz üzere İslâm tarihi çerçevesinde siyaset iktidar ilişkisi içerisinde Abbâsî paralarını değerlendirmek olduğundan konumuzla ilişkisi olmayan ayrıntılara girmedik. Daha çok paranın değerine etki eden faktörler, paralardaki eksiltme ve hileler ile bu hususların denetimi üzerinde yoğunlaştık.

Konuyla ilgili bazı kavramları hatırlatmak için öncelikle paranın tarihi arka planından söz ettik. Daha sonra paranın maden halinden tedavüle çıkışına kadar olan sürecin daha iyi anlaşılması bakımından tarihi gelişimi içerisinde sikke ve darphâne hakkında genel bilgi vermeyi uygun gördük.

a) Sikke

Öncelikle, kaynaklarda madeni parayı ifade etmek için kullanılan sikke kavramından ve sikkenin hazırlanışından söz etmek yerinde olacaktır. Altın, gümüş veya bakırdan basılmış madeni para demek olan sikke, kullanışı kolay bir ödeme vasıtası olup ilk kez MÖ. VII. asırda Anadolu'da Lidyalılar tarafından kullanılmıştır. Sözlükte bir damga ile damgalanmış manasına gelen "meskûkât"un çoğulu olan "meskûkât" damgalanarak sikke haline dönüştürülmüş madenî paraları ifade etmek için kullanılır. Ayrıca sikkelerle uğraşan bilim dalı olan nümizmatik karşılığı olarak da meskûkât kavramı kullanılmıştır.¹ İbn Haldun, sikkenin zaman içinde kazandığı üç temel anlamdan bahsetmektedir: "Sikke sözü, bu iş için demirden yapılmış damganın (stamp) adı idi, sonra damganın dinar² ve dirhemler³ üzerinde nakşedilmiş resimler şeklinde bıraktığı izler manasına nakledildi. Daha sonra para basma ihtiyaç ve şartlarıyla alakalı her şeye nezaret etme manasına nakledildi. Bu ise devletin

¹ İbrahim Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, İstanbul, 1980, c. X, s. 621; Oğuz Tekin, "Meskûkat", *DİA*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 317-318.

² Grek-Latin menşeli "solidos" kelimesinin zamanla değişimiyle oluşan "denarius" kelimesinden Arapçaya geçmiştir. İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, c. IX, s. 352; Miles, "Dinâr", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II, 297.

³ Eski Yunan devletiyle ticari münasebetler sırasında "drahmi" kelimesinden Farsçaya, oradan Arapçaya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak kullanımı çok eskidir. Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994, c. IX, s. 368-369; Miles, "Dirham", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II, 319.

belli ve önemli bir dairesidir.”⁴

İlk zamanlarda sikke kalıpları, hakkâklar tarafından yazı ve nakışları ters olarak el ile hazırlanırdı. Sikke kalıpları bronz, çelik veya demirden yapılırdı. Sikkenin ön yüz kalıbı (alt kalıp) sabit, arka yüz kalıbı (üst kalıp) ise hareketliydi. Ön yüz kalıbı bir örs içine gömülür, arka yüz kalıbı için de bir sap yapılırdı. Külçe, ayarı ve ağırlığı belirlendikten sonra parçalara ayrılır. Bu parçalardan sikke taslağı olan ve pul adı verilen düz ve yuvarlak parçalar kesilir, bu parçalar bir fırında ısıtıldıktan sonra iki kalıp arasına yerleştirilirdi. Üstteki kalıba çekiç ile vurularak yazı ve tasvirler pullara basılmış olurdu.⁵ İbn Haldun, sikkelerin basım tekniğinden şöyle bahsetmektedir. “Sikkelerin üzerine saflık ve ayarını gösteren sultanın resmi damgası basılırdı. Demirden yapılmış olan damgada bir takım şekiller ve teftişe işe yarayan özel bir takım işaretler (*nukûş*) vardır. Hacim ve kıymet olarak miktarı tespit edilen dinar ve dirhemlerin üzerine bu işaretler basılır. Damgadaki nakış ve işaretler iyi çıksın diye çekiçle üzerine iyice vurulur.” Bu izahından sonra sikkelerin ayarıyla ilgili bir standart üzerinde durur. “Belli bir ülke veya bölge halkı tahlis (ve madenleri tasfiye) konusunda belli bir noktaya ulaştıkları zaman burada dururlar. Bu derecede halis hale getirilen madene “imam ve ayar” (*guide, standard*) adını verirler. Diğer paralarını ayarlarken bunun dengi olup olmadığına bakarlar. Şayet bundan eksik gelir ve standarttan aşağı düşerse bu paralar bozuk (*zeyf, mağşuş, kalp*) kabul edilir.”⁶

b) Darphâne

Dâru'd-darb ve *dâru's-sikke* adlarıyla da anılan darphâne ismi, vurma yoluyla para basma işlemi anlamına gelen darb ile ev anlamına gelen hânenin birleşmesiyle oluşmuştur.

Araplarla ticari ilişkide bulunan ülkelerin paralarını kullanmayı sürdüren Müslümanlar bu ülkeleri ele geçirince oralarda mevcut olan darphâneleri kullanarak para basmışlardır. İslâm dünyası genişledikçe fethedilen yerlerde yeni darphâneler kurulmuştur. İlk İslâm dirheminin Abdülmelik'in (65-86/685-705) emriyle Haccac tarafından Küfe'de, ilk İslâm dinarının ise bizzat Abdülmelik tarafından Dimaşk'ta basıldığını biliyoruz.⁷ İlk zamanlar gümüş ve bakır sikkelerin üzerine darp yeri, darbeden vali, bazen vali ile birlikte halifenin adı yazılırdı. Fakat el-Me'mûn dönemine (813-833) gelinceye kadar⁸ Emevîler ve Abbâsiler altın sikkelerin üzerine darp yerini koymadıkları gibi kendi adlarını da yazdırmadılar. Ancak bu tarihten sonra sikkelerin üzerine darp yeri ve hükümdarın adı ko-

⁴ Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime*, Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dimaşk 2004, I, 446.

⁵ Artuk, “Sikke” *MEB. İA*, c. X, s. 621-622.

⁶ İbn Haldun, *age*, I, 408.

⁷ Takıyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme*, thk.: M. Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl, Kahire 1940, s. 53 vd.

⁸ Miles, “Dînâr”, *Encyclopedia of Islam*, II, 297. Bağdat müzesindeki Harun er-Reşid zamanına ait dinarların bazılarında darp yeri belirtilmiştir. Bkz. Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, c. IX, s. 352.

nulup ülkenin doğu ve batı kesiminde altın ve gümüş para basılmaya başlandı.⁹

TARİHİ ARKA PLAN

Suriye-Yemen ticaret yolu üzerinde bulunan bir tüccar şehri olan Mekke'de İslâm öncesi dönemde Bizans ve İran paralarının kullanıldığı bilinmektedir. Müslümanlar da İran dirhemleri ve Bizans dinarlarıyla işlem yaparlardı.¹⁰ Hz. Peygamber de dirhem ve dinarların bu konumunu onaylamış, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Muâviye de aynısını yapmıştı.¹¹ Eğer altın sikke basmış iseler yalnızca Bizans sikkelerini taklit ettikleri kaydedilmektedir.¹² Raşid halifelerden Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın dirhemler darp ettirdiği,¹³ ilk Emevi hükümdarı Muâviye ile¹⁴ Abdullah b. Zübeyr ve kardeşi Mus'ab'ın da para bastırıldığına dair nakiller bulunmaktadır.¹⁵ Ancak kaynaklarda yer alan "Ömer b. el-Hattab, şer'î dirhem ölçüsünü belirledi,"¹⁶ şeklindeki kayıt Hz. Ömer'in yaptığı işlemin dirhem darbindan çok şer'î dirhem için bir miktar tespiti olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Kadı Ebû Ya'lâ, "Peygamberimiz, Ebû Bekr, Osman, Ali ve Muaviye dönemlerinde sikke basılmamıştır," demektedir.¹⁷ Kısacası Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar Bizans dinarları ve İran dirhemlerinin tedavülü devam etmiş ve İslâm parası basılmamıştır. Bu durumda para konusunda esaslı bir islah çalışması¹⁸ gerçekleştirenlerin Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan ve onun Irak valisi Haccac olduğunu¹⁹ söylememiz mümkündür. Bu paralara üze-

⁹ Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 501.

¹⁰ Ahmed b. Yahya b. Câbir El-Belâzurî, *Futûhu'l Buldân*, Kahire, 1900, s. 471; Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniye*, Beyrut 1985, s. 196; El-Makrizî, *İğâse*, s. 48-49.

¹¹ El-Belâzurî, *Futûh*, s. 471; el-Makrizî, *İğâse*, s. 51; el-Makrizî, *Şüzûru'l-Ukûd fi Zikri'l-Nukûd*, texts and studies; collected and reprinted by Fuat Sezgin; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Mazen Amawi, (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003), s. 6-7; Nasır Seyyid Mahmud en-Nakşibendî, *ed-Dînarü'l-İslâmî fi'l-Müthaffi'l-İrakî ed-Dînarü'l-Ümevî ve'l-Abbâsî*, (Dimaşk, 2002), 11; Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen, İstanbul 1996), s. 59-60.

¹² Carlo M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karaca, İstanbul 1993, s. 21.

¹³ El-Makrizî, *İğâse*, s. 51-52; *Şüzûr*, s. 8-9.

¹⁴ El-Belâzurî, *Futûh*, s. 471; el-Makrizî, *İğâse*, s. 52; İzzüddin Ebu'l-Hasen İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, c. IV, s. 418.

¹⁵ El-Belâzurî, *Futûh*, s. 471; el-Makrizî, *İğâse*, s. 53; Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1938, s. 165; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 418; Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî İbnu'l-Uhuve, *Meâlimü'l-Kurbe fi Ahkâmî'l-Hisbe*, neşr. R. Levy, London 1938, s. 83.

¹⁶ El-Mâverdi, *Ahkâm*, s. 195; el-Makrizî, *İğâse*, s. 49-50, 56; *Şüzûr*, s. 64-65.

¹⁷ El-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 165.

¹⁸ Fatih Erkoçoğlu, Abdülmelik b. Mervân'ın islah yılını 76/695 olarak tespit etmiştir. "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM*, Sayı: 8; (2006), s. 178.

¹⁹ El-Belâzurî, *Futûh*, s. 472-473; el-Makrizî, *İğâse*, s. 53-57; el-Mâverdi, *Ahkâm*, s. 196; el-Ferrâ, *Ahkâm*, 164; Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, Kahire 1963, c. I, s. 483; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 375; Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Beyrut 2004, c. XXI, s. 137; Ebu Muhammed Abdullah b. Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire 1981, s. 241; İbnu'l-Uhuve, *Meâlim*, s. 82; İbn Haldun, *age*, I, 446-447; M. Ziyaüddin Reyis, *el-Harac ve'n-Nizamu'l-Maliyye*, Kahire 1977, s. 343.

rine "kul hūvallahu ahad" nakşedildiği için "ahadîyye" denmiştir.

İlk defa resmi dirhem basımının halife Ömer tarafından emredildiği tahmini bulunmakla beraber bütünüyle İslâmiyet'e ait en eski dirhemler 75/694 yılından kalmadır. İnan'da bir süre daha Arap-Sasanî gümüş paraları basımına devam edilmekle birlikte (Taberistan'da 180/796 yılına kadar) bu tarihten itibaren bütün eyaletlerde sikkeler yeni tipe göre basılmıştır. Dirhem muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Bu ağırlık, mevcut sikkelere, camdan yapılmış olan ağırlık ölçülerine ve E.T. Rogers tarafından Feyyum'da bulunan el-Muktedir (908-932) devrine ait sikke vezinlerine uymaktadır. Dirhem ufaklıklarından en çok kullananı 1/6 (dânik²⁰/obolus), en çok yaygınlaşmış olanı ½ dirhem idi. Dirhem dinar oranı İslâmiyet'in başlangıcında 14/1 olarak belirlenmişti.²¹

Dirhem, kuzey ve doğu Avrupa'da ticari hayatta önemli rol oynamıştır.²² Rusya, İskandinavya ve hatta Almanya gibi ülkelerde yapılan kazılarda İslâm sikkelerine, özellikle de Bağdat menşeli olanlarına çokça rastlanması²³ Abbâsî paralarının tedavülde olduğu coğrafi sahanın genişliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Orijinal İslâmi sikke olarak ilk dinar darbının Abdülmelik b. Mervan tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.²⁴ Bilinen en eski dinar 76/695 yılına ait olup Bizans tipinde basılmıştır. Buna benzer bir başka sikkenin tarihi de 77/696'dır. İlk dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki ağırlığını tespit etmek pek kolaydır. Dinar 4.25 gram ağırlığındadır. Bu ağırlık, o zamanki Bizans *solidus*'unun gerçek veznine tekabül etmektedir. Eskiden beri doğuda ödemeler, altın sikkeler ile sayıp vererek değil, tartarak yapıldığından 4,25 gram resmi dinar zaman zaman hakiki dinardan çok farklı olmuştur.²⁵ Miles, Emevîler dönemine ait ağırlıkları 3.91 gr ile 4.20 gr arasında değişen dinarlara yer vermektedir.²⁶ Cipolla, bu 4.25 gram ağırlığın, İslâm topraklarında tedavül eden aşınmış Bizans sikkelerinin ortalama ağırlığı olduğu görüşündedir.²⁷

Dinar ve dirhem yanında *fels* (çoğulu *fulûs*) adı verilen bakır sikkeler de

²⁰ Kelimenin aslı Farsça olup "küçük tane" anlamına gelmektedir. Kelime Arapçada dânek, dânik, dânak (çoğulu ise devânik), Türkçede ise denk veya dank diye söylenmektedir. Dânek, dinar, dirhem ve miskalin 1/6'sı değerinde bir ölçü birimi olup paraların üzeri değerleriyle ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılır. Cengiz Kallek, "Dânek", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 457-458.

²¹ E.V. Zambaur, "Dirhem", *MEB. İA*, İstanbul 1977, c. III, s. 594; Ömer döneminde bir dinar on iki dirhem, Ali zamanında bir dinar on dirhem ediyordu. Abdulaziz ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadi fi'l-Karni'r-Rabi el-Hicri*, Bağdat 1948, s. 205; Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, Paris 1869, c. V, s. 327.

²² Zambaur, "Dirhem", c. III, s. 594. Dirhem, kuzey ve doğu Avrupa'da milâdî 600 ile 1000 yılları arasında tedavülde bulunan yegâne para olduğunun tespiti dirhem önemine diğer bir işaret olarak belirtilmektedir. Zambaur, "Dirhem", *MEB. İA*, c. III, s. 594.

²³ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Ziya Karal, Ankara 2000, s. 66-67, 83.

²⁴ Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, c. IX, s. 352.

²⁵ Zambaur, "Dinâr", *MEB. İA*, c. III, s. 591.

²⁶ Miles, *Early Arabic Glass Weights and Stamps*, 4, 5, 19.

²⁷ Cipolla, age, s. 27-28.

kullanılmıştır. Her dönemde dinarın katları ve ufaklıkları(*fels*) basılmıştır.²⁸ *Fels*, Araplar tarafından mutlak sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için bir ufaklık gibi kabul edilmiştir. En eski İslâm bakır sikkesi 638 tarihli, Şam'da basılmış olan bir bakır sikke (*fels*)dir. Bu aynı zamanda bütün İslâm âleminin en eski tarihli sikkesidir. *Fels* basımı hükümdarlık alametlerinden sayılmadığı için valiler ve mahalli makamlar bu konuda tamamen serbest bırakılmışlardır. Bundan dolayı *felsin* kıymeti, vezni ve tipi basıldığı şehre göre değişir ve hilafet ülkesine dâhil bütün memleketlerin her tarafında serbestçe tedavül etmezdi.²⁹

ABBÂSÎLERDE PARA BASIMI

*Darphâne*ler ve Görevlileri:

*Darphâne*ler hükümetin devamlı gözetiminde olurdu. Harun er-Reşid (170-193/786-809) döneminde bu işle ilgili "*nâzır-ı sikke*" unvanıyla özel bir görevli atanmıştı.³⁰ Bu halifenin zamanında Ca'fer b. Yahya el-Bermekî tarafından yürütülen *darphâne* gözetimi, onun ölümünden sonra es-Sindî b. Şâhik'e,³¹ Halife el-Emin döneminde (193-198/809-813) ise Abbas b. Fadl b. er-Rebî'ye verildi.³²

el-Me'mûn (813-833) zamanında altın para basımı merkeze hasredilmekten çıkmış ve dirhem in tipine benzer yeni bir tip kabul edilmiştir. 212/827'den itibaren eyaletlerin en önemli şehirlerinde altın para basılıyordu. Bağlı hanedanlar da dinarı kendi *darphâne*lerinde ağırlığını değiştirmeden basmışlardır.³³

Abbâsîlerde, Büveyhi nüfuzu döneminde *darphâne* mültezimlere verilmiştir. Bu uygulamada mültezimleri kontrol etmeyi de göz ardı etmeyen Büveyhiler, para basımı hususunda usulsüz muamelede bulunan mültezimleri cezalandırmışlardır. Bu dönemde emîru'l-umera atanan Büveyhilerden Muizü'd-devle, ayarı düşük (*redî*) sikke basan Sûku'l-Ahvâz *Darphânesi* mülteziminin öldürülmesini emretmişti.³⁴

*Darphâne*ler herkese açıldı. Hicri IV. asırda bu konuda uzmanlaşan tüccar ve sarraflar halktan değerli madenleri rayiç üzerinden satın alıyor, böylece halk ile *darphâne* arasında aracılık görevi yapıyorlardı. Hükümet bunlardan odun bedeli ile darp ücreti alırdı. Bu ücret on dirhem için bir dirhemdi.³⁵ Ancak sarraf-

²⁸ Zambaur, "Dinâr", c. III, s. 591-592.

²⁹ Zambaur, "Fels", *MEB. İA*, c. IV, s. 539; Bakır para örnekleri için ayrıca bkz Miles, *Rare Islamic Coins*, 107-126.

³⁰ Ehrenkreutz, "Dâr al-Darb", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II, 117.

³¹ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 25; *İğâse*, s. 61.

³² El-Makrizî, *İğâse*, s. 61; *Şüzûr*, s. 24; en-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 41-42.

³³ Zambaur, "Dinar", *MEB. İA*, c. III, s. 591.

³⁴ El-Kadı Ebu Ali el Muhassin Et-Tenûhî, *Neşvâru'l-Muhâdara*, Kahire 1921, c. I, s. 72. Muizü'd-devle, darrab (baskıcı) olan Ahvazlı İbn Kerdem hakkındaki bu katli kararından pişman olmuş, ancak adamları hükmü derhal infaz ettiklerinden dolayı yapacak bir şey bulamamıştır. (Et-Tenûhî, aynı yer.)

³⁵ Ebü İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harranî es-Sâbi, (haşiye Emir Şekib Arslan), *Resâil*, Beyrut →

ların bu işlevleri onlara verilmiş bir imtiyaz olmayıp madenlerin ayarı konusundaki bilgi ve uzmanlaşmalarının bir sonucu olsa gerektir.

Darphâne gelirleri, beytü'l-mâl gelirleri içerisinde önemli bir yer tutar. Çünkü fertlerin getirdiği külçelerden kararlaştırılan vezne uygun olarak belirli bir oranda resim alındıktan sonra para basılıyordu.³⁶ İbn Hurdazbih'e göre; Bağdat'ın pazar, değirmen ve darphâne gelirleri 1.500.000 dirhemdi.³⁷ Devletin Bağdat, Samarra, Basra, Vâsıt ve Kûfe'den elde ettiği darphâne gelirleri Ali b. İsa'nın 306/918 yılı bilançosunda 60.370 dinarı bulmuştu.³⁸ Basılan paralardan alınan verginin % 10 olduğunu varsayarsak bu yılda insanların bastırıldığı paranın değeri hükümetin kendi bastığı hariç olmak üzere 6.037.000 dinardır. Bu da ticarî hayatın gücünü ve tedavüldeki paranın büyüklüğünü göstermektedir.

Darphâne faaliyetlerinden "mütevelli dâri'd-darb" adı verilen bir kişi sorumluydu.³⁹ Darphânenin resmi denetimi ise kadıya aitti. Bunun amacı ise, dâru's-sikkeden çıkan paralara gerek ayar (safılık) gerekse ağırlık yönünden şer'i güvence sağlamak idi. darphânenin hukuka uygunluk bakımından kadı⁴⁰ tarafından denetlenmesi Mütevelli dâru'd-darbin idari otoritesiyle çelişmezdi.⁴¹

Darphâne altın ve gümüşün bütün içeriğinin, sikkeler ve aletlerinin korunması, ayar ölçüğü, kadehleri damgalama mührü ile altın ve gümüşün ayarlarının korunmasından sorumlu başka görevliler de vardı.⁴² *Mukaddem* (kontrolör, ustabaşı) darphânedeki en önemli teknik kişidir. Darphâneye gönderilen altın ve külçelerin ayarının korunmasından sorumludur. Külçenin üstüne basım ve damgalama işini yapan kişi darrâb (baskıcı) dir. Nakkaşın görevi külçenin (paraların) üzerine kararlaştırılan yazıyı (*nakış*) yazmaktır. Nakkaşların isimleri nakşını yaptıkları paraların üstünde yer alırdı. Kalıpçılar potaya dökmeden önce külçe halindeyken madenin tartısını ayarlardı. Bir şahit darphânenin içindeki her şeyi gözetlerdi.⁴³

Darphâne bu önemi dolayısıyla giderek doğrudan hilafetin gözetimindeki

→ →

tz., s. 113 vd.; İbnu'l-Uhuvve, *Meâlim*, s. 68; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 622. el-Makrizî, Emevîlerin Irak valisi Haccac döneminde her yüz dirhem için bir dirhem baskı ücreti takdir edildiğini kaydetmektedir. el-Makrizî, *İğâse*, s. 55; ed-Dürî, *Tarihü'l-İrak*, s. 221.

³⁶ El-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 474; el-Makrizî, *İğâse*, s. 54-55; Şüzûr, s. 15.

³⁷ Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. De Geoje, Brill 1889, s. 125.

³⁸ Ed-Dürî, *Tarihü'l-İrak*, s. 221.

³⁹ Hasan El-Bâşa, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif ale'l-Asâri'l-Arabîyye*, Kahire tz., c. III, s. 1319.

⁴⁰ Ali İbnü'l-Muhassin et-Tenûhî'nin (447/1055) Irak'taki bazı kazaların kadılığı ile Bağdat'taki darphâne başkanı sıfatıyla ayda 60 dinar geliri vardı. Adam Mez, *X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, Çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 262.

⁴¹ İbn Haldun, *age*, I, 408.

⁴² Hamdan Abdulmecid Kubeysî, *Esvâku Bağdad Hatta Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdad 1979, s. 256. 440/1048-1049 yılında vefat eden Ahmed b. Ömer İbn Ruh en-Nehrevânî'nin dâru'd-darbdâ ayar işine baktığı kaydedilmektedir. Abdurrahman İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihil-Mulûk ve'l-Ümem*, Beyrut 1358, c. VIII, s. 158.

⁴³ Ehrenkretz, "Dâr al-Darb", *Encyclopedia of Islam*, II, 118; Kubeysî, *Esvâku Bağdad*, s. 256.

idari, şer'î (dini) görevlerden biri haline geldi. Hatta devlet para, ayar ve darphâne ile ilgili özel bir dîvân kurdu. Tam adı *dîvânu'n-nakd ve'l-'ayâr ve dûru'd-darb*⁴⁴ olan bu dîvânın başına, insanların ticari muamelelerde kullandığı para işlerine bakmak, onu hile ve sahtecilikten korumakla yükümlü bir görevli atanırdı.⁴⁵ Para basımına gösterilen özenin bir sonucu da hisbe risalesinde "en iyi cins dirhemlerin devletin resmi darphânesinde basılanlar" olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Hatta Kadı Ebû Yusuf'un "hilesiz bile olsa darphâne dışında gizlice para basmanın doğru olmadığı, bunun sultanlara mahsus olduğu" şeklindeki görüşü aktarılmaktadır.⁴⁶

Para Basılan Merkezler:

Abbâsîler, hilafete geldiklerinde dirhemlerin darp edildiği kurumu, (*dâru'd-darbi'd-derâhim*) Dimaşk'tan o zamanki başkentleri olan Enbâr⁴⁷ şehrine taşıdılar.⁴⁸ Darphâne, 146/763 yılında yeni kurulan başkent Bağdat'a nakledilmiştir.

Abbâsî devletini oluşturan eyalet başkentlerinde paralar basıldığına ve Bağdat'ta onlarla işlem yapıldığına dair elimizde bilgi bulunmaktadır.⁴⁹ Özellikle ülkenin doğu kesiminde darphâne yıl boyunca faaliyette değildi. Ancak belli bir mevsimde çalışırdı. El-Câhiz, darphânenin yıl boyunca neden aralıksız olarak faaliyette bulunmadığını izah ederken nevrüz ve mihrican hediyeleri vermenin hükümdarın haklarından olduğunu, çünkü bu ikisinin seneyi böldüğünü ifade etmektedir. El-Câhiz, Nevruzda yapılan işleri şöyle sıralamaktadır: "Nevruzda yılı karşılamak, haracı başlatmak, işçileri işe başlatıp yer değiştirmek, dirhem ve dinarlar basmak, ateş evlerini tutuşturmak, su dökmek, kurban sunmak, binalar inşa etmek vb. gibi işler yapılır."⁵⁰

Darphânelerin merkezleştirilmesi veya bölgelere dağıtılması devletin idari politikasıyla doğrudan ilgili olup vergi toplama ve taşıma masraflarını azaltarak paranın toplam maliyetini düşürme gibi kaygılara bağlı olarak değışirdi.⁵¹ Miles'in *Rare Islamic Coins* adlı eserinde yer alan örnekleri tasnif ettiğimizde dinar basımı yapılan darphânelerin halifelerin dönemlerine göre dağılımı ve ba-

⁴⁴ Ebu Hayyân et-Tevhidî, *el-İmta' ve'l-Muânese*, yay. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Kahire 1939-1944, c. I, s. 98.

⁴⁵ İbn Haldun, *age*, I, 446. İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ali el-Hazın isimli şahsın hizanetu'l-mâl ve dâru'd-darb sorumlusu olduğunu kaydetmektedir. *el-Muntazam*, c. VII, s. 172.

⁴⁶ Ömer b. Muhammed b. Avvad es-Senamî, *Nisâbu'l-İhtisâb*, tah. Merizen Saîd Merizen Asîri, Mekke 1986, s. 231.

⁴⁷ Irak'ta Fırat'ın sol sahilinde harabeleri bulunan tarihî bir şehir. Bugünkü Remâdî dolaylarında ve Fel-luce'nin 5 km. kuzeybatısında tarıma elverişli topraklar üzerinde kurulmuş olan Enbâr, Fırat'la Dicle arasındaki Saklâviye Kanalı'na yakın bir yerdedir. Arap coğrafyacıları Bağdat ile Enbâr arasındaki posta yolu mesafesini 12 fersah, A. Musil ise 62 km. olarak vermektedir. Tarihi boyunca Fırat üzerinde önemli bir geçiş noktasını kontrol altında tuttuğu anlaşılan şehir Sâsânîler'den önce kurulmuştur. Abdülaziz ed-Dürî, "Enbâr", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 171.

⁴⁸ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59; el-Makrizî, *Şüzûr*, s. 23; en-Nakşibendî, *ed-Dînarü'l-İslâmî*, s. 32.

⁴⁹ En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 41-44, 49-50; Kubeyşî, *Esvâku Bağdat*, s. 243.

⁵⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitabu't-Tâc fi Ahlakî'l-Mülûk*, Kahire 1914, s 146.

⁵¹ Michael Bates, "Islamic Numismatic", *Middle East Studies Association Bulletin*, Volume, XII, No, 3, December 1978, s. 3.

sım tarihleri şöyledir:

Mu'temid Alallah döneminde faaliyette olan darphaneler⁵²: Ahvâz, 259/872 tarihli, Mısır, 257/870-871 (iki adet), ve 258/872-873 tarihli, Samarra, 263/876-877 tarihli, San'a, 257/870-871ve 259/872/873 tarihli.

Muktedir Billah döneminde faaliyette olan darphaneler⁵³: Ahvaz, 312/924-925 tarihli bir ve 320/932 tarihli üç örnek, Berza'a⁵⁴, 318/930 tarihli, Dimaşk, 297/909-910, 298/910-911, 306/918-919 tarihli, Erdebil, 318/930 tarihli, Filistin, 319/931 tarihli, Hemedan, 313/925-926 tarihli, Medinetü's-Selâm, 307/919-920 tarihli, Mısır, 299/911-912, 303/915-916, 313/925-926), 319/931 (iki adet) tarihli, el-Rafika, 297/909-910, 301/913-914 tarihli, San'a, 299/911-912 tarihli, Sûku'l-Ahvâz, 308/920-921 309/921-922 tarihli, 309/921-922, 318/930 tarihli.

Müktefî Billah döneminde faaliyette olan darphâneler⁵⁵: Dimaşk, 295/907/908 tarihli, Filistin, 291/904 tarihli, 293/905-906, 294/906-907 tarihli, Isfahan, 293/905-906 tarihli, El-Karaj⁵⁶, 295/907-908 tarihli, Musul, 293/905-906 tarihli, Nusaybin, 292/904-905 tarihli, el-Rafika, 294/906-907, 295/907-908 tarihli,

Mu'tasım Billah döneminde faaliyette olan darphâneler⁵⁷: Samarra, 226/840, Mısır, 222/836-837.

el-Vâsık Billah döneminde faaliyette olan darphâneler⁵⁸: Medinetü's-Selâm, 227/841-842, 228/842, 231/845 tarihli, Muhammediye, 245/859-60 tarihli, San'a, 229/843 tarihli.

Mütevekkil döneminde faaliyette olan darphâneler⁵⁹: Mısır, 247/861-862 tarihli.

Müstaîn Billah döneminde faaliyette olan darphâneler⁶⁰: Merv, 249/863-864, 250/864-865 tarihli, Mısır, 255/869 tarihli.

Muntasır Billah döneminde faaliyette bulunan darphâneler⁶¹: Samarra, 861-862 tarihli.

⁵² Miles, *Rare Islamic Coins*, 39-41.

⁵³ Miles, *Rare Islamic Coins*, 46-49, 51-52.

⁵⁴ Berza'a, bir zamanlar Kafkasya'nın en büyük şehri iken şimdi Terter suyunun Kür nehri ile kavuştuğu yerden 20 km. mesafede bir köy ve harabedir. "Berza'a", W. Barthold, MEB İA, İstanbul 1979, II, 565.

⁵⁵ Miles, *Rare Islamic Coins*, 42-45.

⁵⁶ Miles, bu ismi Bağdat'ın bir bölümü olan Karh şeklinde okumanın doğru olmadığını, Karaj şehrinin hicri 2. Yüzyılın ortaları ile üçüncü yüzyılda bölgeyi yöneten Ebü Dülef hanedanının idari ve mali başkenti olduğunu ve Hemedan ile Isfahan arasında yer aldığını belirtmektedir. (*Rare Islamic Coins*, 45.)

⁵⁷ Miles, *Rare Islamic Coins*, 36.

⁵⁸ Miles, *Rare Islamic Coins*, 36-37.

⁵⁹ Miles, *Rare Islamic Coins*, 37.

⁶⁰ Miles, *Rare Islamic Coins*, 38.

⁶¹ Miles, *Rare Islamic Coins*, 37.

Mu'tezid Billah döneminde faaliyette olan darphâneeler⁶²: Harran, 284/897 tarihli, Kum, 282/895-896 tarihli, Medinetü's-Selâm, 284/897, 288/900-901 tarihli.

Kâhir Billah döneminde faaliyette olan darphâneeler⁶³: Tüster, 321/933 tarihli.

Razi Billah döneminde faaliyette olan darphâneeler⁶⁴: Mısır, 322/934 tarihli, Medinetü's-Selâm, 329/940 tarihli.

Buna göre, Abbâsîler döneminde dinar basımı yapılan merkezlerin sayısı Hâşimiye⁶⁵ ve Kirman⁶⁶ ile birlikte 23'ü bulmaktaydı.⁶⁷

Altın para basılan bu darphâneelerden başka Medinetü's-Selâm, Antakya, Arrân,⁶⁸ Kûfe, Muhammediye,⁶⁹ Abbâsiye,⁷⁰ Yemame, Haruniye, Afrika, el-Mübareke, San'a, Belh, Nişabur, Ma'din Bâcûnais, Semerkand, Herat, Dimaşk, Basra, Zaranc, İsfahan, İstahr, Fâris, Mısır, Ermîniye,⁷¹ Şâş, Vâsıt, Cannuba, Sincar, Şiraz, Harran, Tarsus, Halep, el-Rahbah (el-Miyadin)'de bulunan darphâneelerde gümüş para basımı gerçekleştirilmekteydi⁷².

Gümüş para basımının 34 merkezde gerçekleştirilmiş olması, dinar basımıyla kıyaslandığında dirhem basımının daha kolay ve yaygın olduğunu düşündürmektedir.

⁶² Miles, *Rare Islamic Coins*, 41-42.

⁶³ Miles, *Rare Islamic Coins*, 53.

⁶⁴ Miles, *Rare Islamic Coins*, 53.

⁶⁵ Bağdad'ın inşasından önce Abbâsîlerin idari başkentlerinin adıdır. Kelime tek bir yeri göstermekten çok Halifenin sarayı için seçtiği yeri gösterir. J. Lassner, "al-Hashimiyya", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1971, III, 265.

⁶⁶ İran'ın ortasındaki Deştülüt çölünün güneybatısını kuşatan dağlık kesimde, m. 240 yılına doğru Sâsânî İmparatoru Erdeşir'in emriyle ileri bir savunma merkezi olarak kurulmuştur. Kirman (günümüz Farsça'sında Kermân) ismi Strabon'da Karamania ve Batlamyus'ta Karmana şeklinde geçen eski bir merkezin adından alınmıştır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 454; Marcel Bazin, "Kirman", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 62-63.

⁶⁷ Miles, "Dînâr", *Encyclopedia of Islam*, II, 297; A.S. Ehrenkretz, "Dâr al-Darb", *Encyclopedia of Islam*, II, 117-118; Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA*, c. VIII, s. 501; Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, c. IX, s. 353.

⁶⁸ Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şıran ve Şeki, güneyinde İrmîniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân adını almıştır. Abdülkerim Özaydın, "Arrân", *DİA*, İstanbul 1991, III, 394-395.

⁶⁹ Muhammed el-Mehdî, doğu valiliği sırasında (141-152/758-768) Rey şehrini Muhammediye adıyla yeniden inşa etmiştir. Antik Ragha şehri, İslâmî dönemde eski İran bölgesinde Cibâl eyaletine bağlı olup kalıntıları Tahran'ın 5 mil güney doğusunda Elburz dağı eteklerinde görülebilir. V. Minorsky, "Al-Rayy", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII, 471.

⁷⁰ Ağlebîler'in kurucusu İbrahim b. Ağleb tarafından Kayrevan'ın 5.5 km. güneydoğusunda, Abbasîler adına 184 (800) yılında kurulan şehirdir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 75; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiyye", *DİA*, İstanbul 1988, c. 1, s. 56-57.

⁷¹ Emevîler döneminde El-Cezire eyaletine bağlı bir âmillik iken sonraları bu eyaletten ayrılarak doğrudan hilafet merkezine bağlanan vilayetin ve bölgenin ismi. Streck, "Ermeniye", *MEB. İA*, İstanbul 1977, IV, 317.

⁷² Miles, *Rare Islamic Coins*, 56-106.

Paraların Biçimleri

Ticari muameleleri kolaylaştırmak, bir yandan da vergi iltizamına sadık kalmak için Emevîler döneminden itibaren başlatılan belli bazı tür paraların basımına Abbâsiler döneminde de devam edilmiştir.

Ebu'l-Abbas es-Seffâh döneminde (132-136/750-754) İslâm dinarının yapısında değişikliğe gidilmedi.⁷³ Yalnız yeni yöneticiler dinarın üzerine Abbâsilerin hilafette hakları olduğunu ve Rasul'e yakınlıklarını bildiren başka ayetler (Şûra, 23. Ayet gibi) nakşettiler. Bunun arkasındaki amaç Abbâsilerin hilafetteki haklılıklarını ortaya koymaktı.⁷⁴ Ebû Müslim'in 131/749'de Rey'de bastırıldığı bir felsin üzerine "Ebû Müslim Emîru Âl-i Muhammed" unvanını koydurduğu bilinmektedir. Ebû'l-Abbas ve halefleri zamanında basılan dirhemlerin arkasında İhlas sûresi yerine "Muhammedun Rasûlullah" ibaresi konulmuş, etraf yazıları işe Emevî dirhemlerinde olduğu gibi bırakılmıştır.⁷⁵ Bu dönemde devlet, *dîvânının* (muhasabe) ihtiyaçlarını, memur maaşlarını ve askerın atâsını yeni parayla ödemeye başladığı için Abbâsî paraları kısa sürede pazarlara hâkim oldu ve işlemler onunla yürütölmeye başlandı. Hicrî II. ve III. yüzyıllarda halifelerin atâlarının da çoğunlukla dirhem üzerinden hesaplandığı⁷⁶ anlaşılmaktadır.

Dirhemler üzerinde ismi gözüken ilk Abbâsî halifesi el-Mehdî (158-169/775-785)'nin üzerinde nokta olan sikke darb ettirdiğini belirten⁷⁷ el-Makrizî, Musa el-Hadî'ye ait bir paranın varlığıyla ilgili bilgi bulunmadığını kaydetmektedir.⁷⁸ el-Mehdî'nin bastırıldığı dirhemlerde unvanı "el-Halife el-Mehdî" şeklinde geçmektedir.⁷⁹ Halife Harun er-Reşîd döneminde darphâne sorumlusu olan Abbâs b. Fadl b. er-Rebî'nin bastığı sikkenin üst satırında "Rabbî Allah", alt satırında "el-Abbâs İbnü'l-Fadl" ibaresi nakşedilmişti.⁸⁰ Altın paralarda ismi yer alan ilk Abbâsî halifesi olan el-Emîn⁸¹ (193-198/809-813), paraları kendi adına Bağdat'ta bastı⁸² ve para basım işiyle Abbas b. Fadl b. er-Rebî' ilgilendi. Halife

⁷³ En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 37.

⁷⁴ Kubeyisî, *Esvâku Bağdad*, s. 230.

⁷⁵ Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 623.

⁷⁶ El-Câhiz, *Kitabu't-Tâc*, s. 42, 141; Reşid İbnü'z-Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt, Vizâretü'l-İlâm, 1984, s. 37, 101, 112; İmam Ebu'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, Beyrut 1988, c. I, s. 317, 333; c. IV, s. 71, 105, 413; c. V, s. 194, 303, 372; Ebû'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elİbbâ*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1998, s. 83, 107, 183; Ebû İshak Burhaneddin el-Kütübî el-Vatvat, *Gurerü'l-Hasaisi'l-vaz'İha ve Durerü'n-nekâisi'l-fadîhe*, Beyrut, Dâru Saab, t.z.) s. 261-265; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire 1938, c. IV, s. 128; Ebu Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1985, s. 157-166; es-Seâlibî, *Letâifu'l-Lutf*, thk. Ömer Esad, Beyrut 1980, s. 37.

⁷⁷ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 24; İğâse, s. 59.

⁷⁸ Musa el-Hâdî (169-170/785-786) dönemine ait 170/786 tarihinde Muhammediye'de basılmış bir adet dirhemle ilgili olarak bkz. <http://islamiccoins.ancients.info/abbasid/alhadi.htm> (Siteye Erişim tarihi: 03.12.2009)

⁷⁹ Miles, *Rare İslamic Coins*, 58.

⁸⁰ El-Makrizî, *İğâse*, s. 61.

⁸¹ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 26; en-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 36-37, 41; Kubeyisî, *Esvâku Bağdad*, s. 230.

⁸² El-Makrizî, *İğâse*, s. 61; *Şüzûr*, s. 26.

el-Emîn, Bağdat'ta kendi adına para basarken⁸³ doğu bölgelerindeki paralar el-Me'mûn'un ismini taşıyordu. Çünkü doğu ülkelerinin idaresi el-Me'mûn'a aitti. O, 196/811 yılında Halife olarak el-Emîn'in varlığına işaret etmeksizin kendi adına altın dinarlar bastırdı.⁸⁴ İki kardeş arasındaki anlaşmazlık şiddetlenince el-Me'mûn, el-Emîn'in adını sikkelerden kaldırmış⁸⁵ ve Bağdat'ta şer'i bir halifenin varlığına rağmen ismini paraların üzerine koymaya cüret etmişti.⁸⁶ Ancak bu paraların 198/813 yılından önce Bağdat'a ulaşması ve başkent pazarlarında onlarla işlem yapılmış olması uzak bir ihtimaldir. el-Me'mûn, paralarını nakşedecek sanatkar bulamadığı için, sikkelerini mühür kazıtır gibi kazıtmıştır. İlk olarak el-Me'mûn döneminde (198-218/813-833) bir yenilik yapılarak dinarlara basıldıkları darphânelerin adlarının konulması dikkat çekmektedir. el-Me'mûn'un bastırdığı bazı paraların üzerinde "imam" lafzı yer almıştı.⁸⁷ Çünkü el-Me'mûn'a biat edilirken "imam" lakabı verilmişti.⁸⁸ el-Me'mûn'un "emrû'l-mü'minîn"ne göre daha dini bir anlam taşıyan "imam" unvanını kullanmasının sebepleri arasında bu unvanın Horasan halkı için özel bir anlamının olması, el-Me'mûn'un Alioğulları taraftarı olması sayılabilir. el-Me'mûn, dini bir unvan kullanmak suretiyle el-Emîn'e karşı mücadelesinde taraftarlarının çokluğu ve din gayretiyle kendisini ölümüne destekleyeceklerini ifade etmek istemiş olmalıdır.⁸⁹

Paralarla ilgili el-Me'mûn döneminde yapılmış iki önemli değişiklik dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki kardeşine karşı kazandığı zaferin bir sonucu olarak paraların üzerine (30)Rûm sûresi, 4. ve 5. ayetlerin nakşedilmeye başlanmasıdır.⁹⁰ O, bununla kardeşine karşı kazandığı zaferle övünmeyi amaçlamıştı. Bu durum askeri ve siyasi hadiselerin paralara etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. İkincisi, paralar üzerindeki yazıların dinar ve dirhemlerde aynı yere yazılmasının sağlanması ve ifade birliğine gidilmesidir. Ayrıca yeni bir Kûfî yazı karakteri kullanılarak Abbâsî dinar ve dirhemlerinin basımı öncekilerden daha kolay hale getirilmiştir. Bu dönemde ayrıca dinarlarda iyileştirmeye gidilerek ağırlıkları daha tam bir standarda bağlanmıştır.⁹¹

el-Me'mûn dönemi paralarının üzerinde iki liderli isim nakşedildiği görül-

⁸³ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 26.

⁸⁴ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 24; Kubeysi, *Esvâku Bağdad*, s. 234.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 203; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi-*, Ankara 2002, s. 31.

⁸⁶ *En-Nakşibendî, ed-Dînar*, s. 41-42.

⁸⁷ el-Makrizî, *Şüzûr*, s. 26-27.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VI, s. 204.

⁸⁹ Bozkurt, *ağe*, s. 33-34. Bozkurt, bu durumu el-Me'mûn'un Abbâsî devletini daha dini bir karaktere büründürme politikası izleyeceğine işaret saymaktadır.

⁹⁰ *En-Nakşibendî, ed-Dînar*, s. 45; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624; Jere Bacharach, *İslamic History Through Coins: an analysis and catalogue of tenth century*, Kahire 2006, 15.

⁹¹ Bacharach, *İslamic History Through Coins*, 16.

mektedir.⁹² el-Me'mûn'un veziri ve komutanının ismi paralar üzerinde kendisi-ninkiyile birlikte nakşedilmişti.⁹³ el-Me'mûn, 816 yılında kendisini "Allah'ın Halifesi" olarak ilan etmiş ve bu unvanı paraların üzerine yazdırmıştır. Söz konusu unvan el-Me'mûn'un belki de en çok kabul gördüğü doğu vilayetlerindeki darp-hâneelerde basılan paralarda görülmektedir.⁹⁴

Dirhemler üzerinde "imam" unvanı ise iki gümüş sikke üzerinde yer almaktadır. Bunlardan biri Nâsir Lidînillâh (575-622/1180-1225) dönemine ait olup üzerinde tarih ve darphâne adı bulunmayan 1.24 gr. ağırlığında bir gümüş sikkedir. Diğeri ise el-Mustansır Billâh dönemine ait 640/1242 tarihli Medinetu's-Selâm'da basılmış 0.75 gr ağırlığında bir gümüş sikkedir.⁹⁵

Paris müzesinde Harun er-Reşîd döneminde Mısır'da basılmış, üzerinde el-Emîn ve Cafer b. Yahya el-Bermekî'nin ismi bulunan sikkeler bulunmaktadır. Bu sikkelerin varlığı, Halife'nin Cafer b. Yahya el-Bermekî'ye iddia edilen aksine sikkelerin gözetim denetimiyle ilgili yetki verdiğini göstermez. Bu durum, Cafer'in Mağrib vilayetinde (176-186/792-802) görevlendirilmesinin bir sonucu olsa gerektir.⁹⁶ Aslında Cafer'in isminin Mağrib'de basılan dirhemlerde yer alması türünün ilk örneği değildir. Haccac, Ömer b. Hubeyre, Halid el-Kasrî, Yusuf b. Ömer ve diğerleri gibi güçlü valilerle ilgili bu tür uygulamalar Emevîler döneminde de görülmüştür.⁹⁷ Bölgelerinde basılan dirhemlerin üzerinde valilerin isimlerinin yer almasıyla ilgili olarak, Abbâsilerin bazı valilere gümüş para basma hakkı vermesini ilk başlatan olmadığı, Emevîlerin uygulamalarını taklit ettikleri söylenebilir.⁹⁸ Halife er-Reşîd'in yönetimde benimsediği metot, İslâm şehirlerinde geniş yankı bulmuş, para bastırmak bu şehirlerdeki vali ve amiller için bir hak haline gelmiştir.⁹⁹ Halife veya bölgelerden birini isteyen komutan ve umerâ tarafından bastırılan altın sikkeler genel tarzi itibariyle 132/749'dan sonra bastırılan Abbâsî sikkelerinden farklı değildir.¹⁰⁰

836'da Hilafet merkezi Samarra'ya taşındıktan sonra da Bağdat'ta basımına devam edilen paralarda,¹⁰¹ fiziksel özellikleri itibariyle önce uygulanan usul

⁹² En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 43.

⁹³ Ahmed b. Tolun'unun da ismini halifenin ismine bitişik olarak Mısır'da darp ettirdiği paraların üstüne koyduğu, en-Nakşibendî, s. 42-43; hatta 268/881 yılında Tolunî dinarının üzerinde Ahmed b. Tolun'un isminin altında komutan Lü'lü'nün isminin de yer aldığı görülmektedir. el-Makrizî, *Şüzûr*, s. 31; Ahmed b. Tolun'un çok özen göstermiş olduğu dinarlarına adına nispetle Ahmediye altınları denilmiştir.

⁹⁴ Tayeb El-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography: Hârûn al-Rashîd and The Narrative of The Abbâsîd Caliphate*, Cambridge 1999, 107.

⁹⁵ Miles, *Rare Islamic Coins*, 106.

⁹⁶ Kubeyisî, *Esvâku Bağdad*, s. 230-231.

⁹⁷ El-Belâzurî, *Fûtûh*, s. 474; el-Makrizî, *İgâse*, s. 57-59; el-Mâveridî, *Ahkâm*, s. 196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IV, s. 375.

⁹⁸ En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 42-44, 48.

⁹⁹ Kubeyisî, *Esvâku Bağdad*, s. 233.

¹⁰⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Et-Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beirut, tz.), c. VIII, s. 389-390.

¹⁰¹ Bağdat'ta son dinar, Abbâsîlerin yıkılışından az sonra 661/1262'de basılmış olup bu altın

devam ettirilmiştir. Paraların üzerine halifenin, vezirin, veliahdın veya valilerin isimlerinin nakşedilmesi geleneğinin sürdürüldüğü görülür. Bu hususla ilgili olarak değindiğimiz örnekler esas itibariyle para-siyasal iktidar ilişkisini ve iktidarın gücünü göstermektedir. el-Mu'temid Alellâh döneminde (256-279/870-892) basılan altın paraların bazısında oğlu ve veliahdı Ca'fer'in ismi yer almaktadır. 279/892 yılında veliahtlıktan çıkarılınca ismi sikkelerden silinmiştir.¹⁰² Halife el-Muktefî Billâh döneminde (289-295/902-908) veziri Veliyyu'd-devle'nin ismi paralar üzerine nakşedildi.¹⁰³ Halife el-Muktedir Billah zamanında (295-320/908-932) oğlunun ismi veliahd tayin edilmediği halde paraların üzerinde yer alıyordu.¹⁰⁴ Bu belki de halifenin oğlunun Bilâdi's-Şam ve Mısır valiliğine atanmış olmasıyla ilgili olabilir.¹⁰⁵ Buna dayanarak o da, tıpkı vezir Amîdu'd-devle el-Hüseyn b. el-Kâsım gibi ismini paraların üzerine nakşettirmiştir.¹⁰⁶

Yine bu dönemde dinar-dirhem oranında da bir takım değişiklikler göze çarpar ki bu da bize Abbâsîlerin bu dönemde bazı ekonomik krizlerle karşı karşıya geldiğini ve paraların ayarlarıyla oynamak suretiyle izlenen iktisat politikalarıyla bu krizlerin atlatılmasına çalışıldığını gösterir.¹⁰⁷ el-Mu'tasım zamanında (218-227/833-842) bir dinar on beş dirheme denkti.¹⁰⁸ el-Mütevekkil zamanında (232-247/847-861) bir dinar yirmi beş dirhemi geçmiyordu.¹⁰⁹ el-Mu'tezid zamanında (279-289/892-902) dinar ve dirhemlerin ufaklıkları basıldı. 300/912 yılında bir dinar on beş dirheme denk oldu.¹¹⁰ 307/919 yılında bir dinar on dört buçuk dirhemdi.¹¹¹ 315/927 yılında bir dinar on beş-on altı dirheme yükseldi.¹¹² Bu da ekonomideki bir krizin işareti olsa gerektir. el-Kahir Billah zamanında (320-322/932-934) 321/933 yılında Irak'ta bir dinar on dört dirhem iken, Rey'de on beş dirheme denkti.¹¹³ Dinar (altın)-dirhem (gümüş) paritesindeki değişimin bir tür enflasyon olduğunu ve ülkedeki ekonomik ve siyasi istikrardan kolayca etkilendiğini söylememiz mümkündür. Bu enflasyon

→ →

sikkedeki dinar kelimesi kaybolmuştur. Zambaur, "Dinâr", *MEB. İA*, c. III, s. 591-592.

¹⁰² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 378.

¹⁰³ En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 49.

¹⁰⁴ Arib b. Sa'd Kurtubî, *Sılatu Târihi't-Taberî el-Müntehab min kitâbi zeyli'l-mezil*, s. 31 (Taberî tarihi ile birlikte).

¹⁰⁵ Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, neşr. Leone Caetani, Leiden 1913, c. I, s. 223.

¹⁰⁶ Kurtubî, *es-Sıla*, s. 167; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 223; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 19; en-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXIII, s. 52; en-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 49.

¹⁰⁷ Konuyla ilgili örnekler "Siyasî-İktisadî Gelişmelerin Paraya Etkisi" başlıklı altında yer verdiğimiz için burada tekrar değinmemeyi uygun bulduk.

¹⁰⁸ Kudame b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac ve Sinaati'l-Kitâbe*, neşr. De Geoje, Leiden 1889, s. 239; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624.

¹⁰⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 143; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624.

¹¹⁰ Et-Tenühî, *Neşvâr*, c. VIII, s. 22; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 625.

¹¹¹ Ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 212.

¹¹² Cafer, *Kitâbu'l-Harac*, s. 239; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. V, s. 276; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 625.

¹¹³ Ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 213.

paraya eksiltme veya içindeki madeni karışımla (ayarıyla) oynama biçiminde yansıyabilmekte idi. Ayrıca her iki paranın bir birine karşı değeri ülkedeki altın ve gümüş rezervleriyle de yakından ilgili idi. Nitekim Mısır'ın Fâtîmîlerin eline geçmesinin Abbâsî paraları arasındaki söz konusu pariteyi dinarın aleyhine olmak üzere nasıl etkilediğine aşağıda değinilmiştir.

İkinci dönem Abbâsî paralarının ön yüzünde er-Râzî Billah döneminden itibaren "*Lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerîke lehû*", dış kenarında (30)Rûm Sûresi, 4-5. Ayetler, arka yüz kenarında (9)Tevbe Sûresi, 33. Ayet metni ile "*lillahi Muhammed Rasulullah er-Râzî Billah*" ibaresi yer almaktadır.¹¹⁴

327/938 yılında siyasi çalkantıların olduğu bir dönemde göreve gelen emîru'l-umerâ Beckem, ucuz madenleri karıştırarak ayarı düşük dinarlar bastırdı.¹¹⁵ Bu durum siyasi krizin peşinden ekonomik krizin geldiğine bir başka örnektir. Bu dönemde Halife el-Kâhîr Billâh'ın kendisine "*el-müntekim min 'a'dâillahi li-dînillah*" lakabını verince söz konusu lakabın paralar üzerine basılmasını emrettiği kaydedilmektedir.¹¹⁶

Hasan b. Abdillâh el-Hamdânî, 330/941'de Nâsîru'd-devle unvanıyla emîru'l-umerâ atanıp para işleriyle ilgilenmekle görevlendirildi.¹¹⁷ Nâsîru'd-devle'nin Bağdat'taki durumu istikrar kazanınca bu konuyla ilgilendi ve dinar ve dirhemlerin saflaştırılmasını emretti. İbriziye adını verdiği altın paraları bastırdı.¹¹⁸ 331/942'de Nâsîru'd-devle, es-Sindî b. Şahîk'inki¹¹⁹ gibi bir ayar yaptı ve altın sikkelerin üzerindeki "*Muhammedun Rasûlullah*" ibaresine "*Sallallahu aleyhi vesellem*"i ekledi. Ondan önce insanlar dinarların bir yüzüne "*lâ ilâhe illallah*" öbür yüzüne de "*Rasûlullah*" yazıyor ondan sonra da halifenin unvanını zikrediyorlardı.¹²⁰ Nâsîru'd-devle'nin bastırdığı paralar önce on dirheme denk iken daha sonra on üç dirhem değerini kazandı.¹²¹ es-Sûlî'ye göre, bu artırma Nâsîru'd-devle'nin mensubu olduğu Hamdân ailesine iyilik olsun diye yapılmıştır.¹²² Nâsîru'd-devle, paralarla ilgili bu iyileştirmeyi gerçekleştirmesi esnasında Bağdat sarraflarıyla uzun tartışmalara girmek durumunda kalmış, ancak o bu politikasından taviz vermemiş ve kendi belirlediği ayar ve usulde altın para bas-

¹¹⁴ Bacharach, *Islamic History Through Coins*, 17.

¹¹⁵ Es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 136

¹¹⁶ En-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXIII, s. 63.

¹¹⁷ Es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 231.

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 31; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 330; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 285.

¹¹⁹ Sindî'den başka onunkinin ayarında sikke bastıran da olmadı. es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 231.

¹²⁰ Es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 229, 231; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 330.

¹²¹ Muhammed b. Abdülmelik El-Hemedanî, *et-Tekmiletu Tarihi't-Taberî*, Tahran, Müessesetü'n-Nasr, 1961, c. I, s. 130; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilafe*, Kuveyt 1985, s. 133-134; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 285; İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri Beşer*, Beyrut 1997, c. I, s. 423; ed-Dürî, *Tarihu'l-İrak*, s. 212.

¹²² Es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 231.

türmüştür.¹²³

Halife el-Müstekfî Billâh (333-334/944-946) 334/945'te kendisine "imamu'l-hak" lakabını verdi. Dinar ve dirhemler üzerinde bu iki lakabı birden "imamu'l-hak ve'l-müstekfî billah" şeklinde yer aldı.¹²⁴ Aynı halifenin, 334/945'te Bağdat'a giren İzzü'd-devle Ahmed b. Büveyh ve kardeşleri Ali ve Hasan'ın lakap ve künyelerinin dinar ve dirhemlerin üzerinde yer almasını emretmesi¹²⁵ de para ile siyasi iktidar ilişkisini gösteren ilginç bir örnektir. Kalkaşendî'ye göre, altın ve gümüş paralar üzerine halifelerle birlikte ismi ilk nakşedilenler İzzü'd-devle b. Büveyh ve onun Deylem melikleri olan kardeşleridir.¹²⁶ Büveyh ailesi, hilafet merkezi ve doğu bölgelerinde elde ettiği güç ve konuma rağmen lakap ve künyelerinin paralar üzerinde yer almasının öneminin farkındaydı. Bu, onlara ihtiyaç duydukları dini imajı sağlayacaktı.¹²⁷

Fâtımîlerin 358/968 yılında Suriye ve Mısır'ı ele geçirmesinin özellikle paralar üzerinde olumsuz etkileri oldu. Irak'a, altın Mısır'dan geldiğinden el-Muizz Li-dînillâh Ebû Temim Ma'ad adına basılan bir muizzî dinarı 358/968'de on beş buçuk dirhem ederken, 399/1009 yılında bir dinar otuz dört dirhem değerine ulaştı. Durumu düzeltmek için bir takım tedbirlere başvuruldu. Bu paralar piyasadan kaldırıldı ve yerine beytu'l-mâlden yirmi sandık para sarraflara dağıtıldı. Halktan ellerindeki paraları üç gün içinde darphâneye vermeleri istendi. Sonunda bir dinar on sekiz dirheme indirilebildi.¹²⁸ el-Kâim Biemrillâh zamanında muizzî dinarı ile alışveriş yapılması yasaklandı. Yalnız kadirî (el-Kâim Biemrillâh'ın bastırıldığı altın), *nisaburî* ve *kasanî* sikkeler ile alışveriş yapılmaya başlandı.¹²⁹

Parada iyileştirme talebiyle ayaklanma çıkması paradaki bozulmanın toplum hayatını ne kadar ciddi biçimde etkilediğini açıkça göstermektedir. 383/993-994 yılında el-Kâdir Billâh döneminde paranın bozulması, fiyatların aşırı yükselmesi ve atâ ödemelerinin gecikmesi üzerine Deylemîliler ciddi bir şekilde ayaklanmış ve Rusafe camisinde namazı engellemişlerdir. İsteklerini bildirmek üzere *Hizanetu'l-mâl* ve *dâru'd-darb* sorumlusuna aracı göndermişlerdir. Uzun görüşmelerden sonra parada iyileştirme ve yakalanan isyancıların salıverilmesi taahhüt edilerek isyan durdurulabilmiştir.¹³⁰ Ülkeadaki istikrarsızlığın bir sonucu olan paraların bozulması ekonomik hayata doğrudan fiyatların

¹²³ Es-Süfî, *Ahbâr*, s. 229, 231; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 330.

¹²⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 340.

¹²⁵ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. II, s. 85; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 340; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 384; Muhammed b. Ali b. Tabataba İbn Tıktaka, *el-Fahrî fi Adâbi's-Sultaniyye*, Mısır 1945, s. 257; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, c. I, s. 473; c. IV, s. 416.

¹²⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, c. I, s. 473.

¹²⁷ Kubeysî, *Esvâku Bağdad*, s. 239.

¹²⁸ Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 625.

¹²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 345; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 88; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 626.

¹³⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 172.

aşırı yükselmesi şeklinde yansımış, ayarı bozuk parayla alım gücü iyice azalan halk buna ayaklanarak tepki vermiştir. İktidar ayaklanmayı ancak paranın iyileştirilmesi konusunda söz vererek bastırabilmiştir. Bu olay, paradaki bozulmanın halkın ayaklanmasına yol açacak kadar ciddi boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Abbâsî dinarlarının tabii şeklindeki halinden daha ağır altın paralar da basıldı.¹³¹ Bazı yetkililer farklı değer ve ağırlıklarda paralar bastığından, Bağdat pazarları usulü ve değeri farklı paralarla dolmuştu.¹³² Bir başka kayıta da Ümmü'l-mu'tez (251-255/865-886) işi, üzerinde "Ebu Abdullah Mu'tez Billâh'in sünnet yemeği için üzerinde "Allah'ın bereketidir" yazılı dirhemler bastırarak kadar rezilleştirdi"¹³³ denilmektedir.

Bağdat pazarlarında tedavülde olan başka bir para türü daha vardı. Bunlar halifenin kendilerine adlarına para basma izni vermediği vali ve komutanlar tarafından basılmıştı. Söz konusu şahıslar, kriz döneminde Bağdat'a hâkim olduklarında bu paraları basmışlardı.¹³⁴ Bazen Abbâsî halifesi kendi onayı olmadan bastırılan paralarla yapılan işlemi iptal edebilirdi.¹³⁵ Mesela Halife el-Emîn, 194/809 yılında üzerinde kendi adı bulunmadığı için kardeşi el-Me'mûn'un Horasan'da bastırıldığı dinar ve dirhemlerin geçersiz sayılmasını emretmiş ve bu sikkeler Bağdat'ta tedavüle girememiştir.¹³⁶

Özel Paralar:

Abbâsîler döneminde paralarla ilgili dikkat çeken bir husus daha vardır ki o da zaman zaman özel amaçlarla basılan paralardır. Çeşitli nedenlerle tedavülde bulunan dinar ve dirhemlerden gerek nitelik, gerekse ayar ve değer bakımından göze çarpmamak biçimde farklı, özel dinar ve dirhemler bastırılmıştır. Bağdat pazarlarında değeri tedavüldeki benzer normal paralardan yüksek olarak takdir edilen (ölçülen) dinar ve dirhemler özel nedenlerle basılmış "armağan paraları" olup alım satımda kullanılmazlardı.¹³⁷ Söz konusu armağan paralarını tedavüldeki normal paralara dönüştürmek için sarraflara müracaat etmek gerekiyordu. Katru'n-nida'nın 282/895 yılında kocası el-Mu'tezid Billâh'a hediye edilmek üzere bastırıldığı özel dirhemler¹³⁸ bunlardan olmalı ki, İbnu'z-Zubeyr şöyle diyor: "Bu dirhemleri 13.000 dinar değerinde hazırlatmıştı, her bir dirhem

¹³¹ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. II, s. 31; el-Hemedanî, *et-Tekmilâ*, c. I, s. 130; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 330; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 285; el-Makrizî, *İğâse*, s. 59-60.

¹³² Kubeyî, *Esvâku Bağdad*, s. 244.

¹³³ İbnü'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 116; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şabüşî, *ed-Deyarât*, Thk. Corcis Avvad, Beyrut 1986, s. 98.

¹³⁴ El-Makrizî, *Şüzür*, s. 20.

¹³⁵ Et-Taberî, *Târîh*, c. VIII, s. 389-390.

¹³⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 211; el-Makrizî, *Şüzür*, s. 24.

¹³⁷ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 42; İbnu'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 116, 38-39; es-Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, c. I, s. 15,17; el-Makrizî, *İğâse*, s. 59-60; eş-Şabüşî, *ed-Deyarât*, s. 107, 98.

¹³⁸ İbnu'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 38-39.

üç dirhem değerindeydi.”¹³⁹ 282/895-896 tarihli üzerinde basım yeri bulunmayan bu gümüş sikkenin 3 gr ağırlığında olduğunu ve Humaraveyh b. Ahmed b. Tolon'un kızı Esmâ'nın el-Mu'tezid Billâh ile evlenmesi münasebetiyle basıldığını belirtmemiz mümkündür.¹⁴⁰ Esmâ'ya güzelliği dolayısıyla Katru'n-nida (şebnem tanesi) adı verilmişti.

Abbâsîlerin “denanirü'l-harita” adı verilen her birinin üzerinde “mü'minlerin emîrinin kasası (harita) için özel basılmış (darbu'l-haseniyye)” yazan 200 dinar değerinde 100 dinarlık paraları vardı.¹⁴¹ el-Makrizî, bunların halife tarafından şarkıcı ve benzerlerine inam olarak verildiği görüşündedir. Cafer el-Bermekî tarafından basılan büyük dinarların denanirü'l-haritadan daha eski olmasından hareketle bu tür para basımında Abbâsî halifelerinin Bermek ailesini taklit ettiği sonucuna varılabilir.¹⁴²

Halife er-Reşîd döneminde basılan 100 miskal ağırlığındaki dinarlar nevrüz ve mihricanda halka dağıtılır ve “denânîrû's-sıla (armağan dinarları)” olarak adlandırılırdı. Üzerinde şu ifade yer alıyordu: *dâru'l-mülûk darbından daha sarı. Üstünde Cafer ismi parlar. Birinin değeri yüz dinarı geçer. Fakirin eline geçse rahatlar.*¹⁴³

Hamdânîler Bağdat'a hâkim olduklarında Seyfû'd-devle el-Hamdânî, üzerinde ismi ve resmi (suretuhu) bulunan 100 miskal ağırlığında hediyelik dinarlar bastırdı.¹⁴⁴ O, bu paraları ölümüne kadar her yıl bastırmakla Bağdat'taki Hamdânî hâkimiyetini ölümsüzleştirmek istemiş olmalıdır.

el-Makrizî, ilginç ve farklı bir para çeşidiyle ilgili bir rivayet aktarıyor:¹⁴⁵ Bağdat'ta halk pişirirken iyice kuruttukları düz (lavaş) ekmekleri ticari işlemlerde kullanıyor, ödemelerde dirhemlerin yerine koyuyor ve üzerinde anlaştıkları bir peşin ödeme aracı olarak görüyorlardı. Onlar tıpkı dirhemleri *zâif* (gümüşü saf olmayan, karışık), dinarları sahte (*mûbehrec*) olarak niteledikleri gibi, düz ekmekleri de *meslum* (lekeli, kusurlu) ve *mûkerrec* (bozuk) olarak niteliyorlardı. Yiyeceklerinin ve kokularının (*meşmumât*) çoğunu onlarla satın alıyor, hamamlara onlarla ödeme yaparak giriyorlardı. *Nebbâz* (şırıacılar) ve *hammârlar* (içki satıcıları) onu alırdı. *Bezzâz* ve *attârlar* (kokucular) onu reddetmezdi.¹⁴⁶

¹³⁹ İbnü'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 38-39.

¹⁴⁰ Nusret Aktan, “Abbasi Halifesi el-Mu'tasid Billah'ın Düşünü Münasebeti ile Kesilmiş Sikkesi Hakkında”, *Türk Nümismatik Demeği'nin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, 13.

¹⁴¹ El-Makrizî, *İğâse*, s. 60.

¹⁴² En-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 35.

¹⁴³ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59-60; en-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 35.

¹⁴⁴ Yakut, *İrşâdu'l-Erîb*, (Mu'cemu'l-Udebâ), neşr. D.S. Margoliouth, Mısır 1923, c. I, s. 329; es-Seâlibî, *Yetimetu'd-dehr*, c. I, s. 15,17.

¹⁴⁵ El-Makrizî, *İğâse*, s. 67.

¹⁴⁶ el-Makrizî, *İğâse*, s. 67-68; es-Seâlibî, *Yetîme*, c. I, s. 15. Bu iki kaynaktan da söz konusu ekmeklerin yenilip yenilmediği ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

PARA SİSTEMİ

Abbâsî devleti çift para sistemini esas almış olup işlemler altın dinar ve gümüş dirhemlerle yapılıyor ve her iki para da kabul görüyordu.¹⁴⁷ Abbâsilerde dirhem ve dinarlar değişim, muamele ve ölçümlerde (*takdir*) kullanılan temel paralardı. Dini yükümlülükler de bu ikisi esas alınarak belirlenirdi.¹⁴⁸ Merkezi idarenin çift para sistemini kabul etmesinde bölgelerde bol olan madenlere dayalı para basımını teşvik ederek para maliyetini düşürme kaygısı rol oynamış olmalıdır. Ayrıca bir bölgede daha çok tedavül eden paranın merkezi idare tarafından kabul görmesi merkezde basılan paranın oraya gönderilmesiyle ortaya çıkacak maliyet ve riskleri de ortadan kaldıran makul ve pratik bir uygulamadır. Bu yüzden de Abbâsilerde batı eyaletlerinde bol olan altın para ile birlikte doğu eyaletlerinde yaygın olan gümüş para aynı anda kabul görerek tedavül etmiştir.

Elimizde iki paranın resmi değişim kuruna, siyasi otoritenin müdahalesini ispatlayacak bir şey yoktur. Resmi harac listeleri haracın her iki parayla da kabul edildiğini göstermektedir.¹⁴⁹ Şeriat, zekâtın her iki para ile de toplanmasını kabul etmişti.¹⁵⁰ Ancak bazı bölgelerde harac dinar üzerinden,¹⁵¹ bazı bölgelerde ise dirhem üzerinden tahsil edilirdi.¹⁵² el-Cehşiyarî'deki kayıtlara göre, doğu bölgelerinin (maşriki'l-İslâmi) gelirleri Bağdat'a dirhem olarak gelirdi.¹⁵³ Şam, Mısır ve Hicaz'ın gelirleri ise dinar olarak belirlenirdi.¹⁵⁴ Hicrî IV. yüzyılın başlarında doğu bölgelerinde hükümet muhasebesinin büyük çoğunluğu dinarlar üzerinden gerçekleştirilmeye başlandı.¹⁵⁵ Harac sadece ağırlığı güvenli paralarla toplanırdı.¹⁵⁶

¹⁴⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 73-74; Ebu Abdillâh Muhammed el-Cehşiyarî, *Kitâbu'l-Vüzerâ vel-Küttâb*, Kahire 1928, s. 288; el-Hsfahanî, *el-Eganî*, c. V, s. 178, 179, 211, 235; İbnu'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 218-219, 220-221, 235, 238; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 63; Mesûdî, *Murûc*, c. IV, s. 280.

¹⁴⁸ Ebü Davûd, *es-Sünen*, c. XII, s. 136 (3937); Mâlik, *Muvattâ*, c. II, s. 116, *Kitabu'z-Zekât*, *Bâbu Zekâtu'l-Mâl*, (322); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. III, s. 120 (9978); İbn Haldun, I, 447-449; *age*, c. I, s. 516.

¹⁴⁹ El-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 63; İbnu'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 218-221, 235-236.

¹⁵⁰ Ebü Davûd, *es-Sünen*, c. XII, s. 136 (3937); Malik, *Muvatta*, c. II, s. 116, *Kitabu'z-Zekât*, *Bâbu Zekâtu'l-Mâl*, (322); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. III, s. 120 (9978); el-Mâveridî, *Ahkâm*, s. 147; İbn Haldun, *age*, I, 448; c. I, s. 516.

¹⁵¹ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 75-79, 83-84; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsım*, Dimaşk 1980, s. 94, 198.

¹⁵² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 94, 124-125; Cafer, *el-Harac*, s. 236-237, 239-240, 2424-244; Yakub b. İbrahim el-Kûfî Ebü Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1396, s. 2-21; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsım*, s. 112-113, 126.

¹⁵³ El-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-283.

¹⁵⁴ El-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 286-287.

¹⁵⁵ Cafer, *el-Harac*, s. 240, 242-244; Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim es-Sabî, *Rûsûmu Dâri'l-Hilafe*, thk. Mikail Awad, Beyrut 1986, s. 25-26; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 119-121, 314; Kurtubî, *es-Sıla*, s. 24, 148; es-Süfî, *Ahbâr*, s. 226, 241; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 38, 184, 199-200, 238, 240-241, 16, 25; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 15-16, 63, 75; İbnu'z-Zübeyr, *ez-Zehâir*, s. 46; Muhammed b. Şakir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1973, c. II, s. 376.

¹⁵⁶ El-Belâzurî, *Fütûh*, s. 656-657; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, c. IV, s. 418; İbn Haldun, *age*, I, 448; el-

İran (*Faris*) ve Irak'ta özellikle Bağdat pazarlarında muamelelerde dirhem ağırlıklı konumdaydı. Bu, Şam ve Mısır'da esas tedavül aracı olan dinarlarla Bağdat pazarlarında işlem yapılmadığı anlamına gelmez.¹⁵⁷ Buradan hareketle iki paranın da kabul edildiğini, pazarda ticari şartların oluşturduğu cârî fiyat üzerinden birinin diğeriyle değiştirilmesinin mümkün olduğu sonucuna ulaşabiliriz.¹⁵⁸ Ancak Bağdat pazarlarında altın paralarla yapılan işlemlere ilgi, gümüş parayla yapılan işlemlere nazaran daha canlıydı. Bağdat'taki üst sınıftan insanlar mallarının kendilerine dinar olarak dönmesini isterken, verdiklerinin ise dirhemle olmasına özen gösterirdi.¹⁵⁹ Bu olgunun Bağdat pazarlarındaki ticari işlemlere yansması ise tüccarın altın para almaya istekli oluşu şeklindeydi. Ancak işin doğası gereği başkent pazarlarına gelen bu cins altın para nispeten az idi. Bu da insanların altın paraları biriktirme eğiliminden kaynaklanmaktaydı. Bu pahalı madenin doğası gümüşe oranla biriktirmeye daha uygundu. Bu yüzden altın paraları biriktirme ve saklama hicrî IV. asrın ilk yarısının ayrırcı niteliklerinden idi.¹⁶⁰

Bağdat pazarlarında Abbâsî devletinin bütün bölgelerinde basılan her türlü parayla işlem yapıldığı kesindir. Bu paralar harac, cizye, aşar, mukus (gümrük vergisi), dımanât (kefaletler) gibi çeşitli vergiler yoluyla yıllık olarak başkent pazarlarında toplanıyordu.¹⁶¹

Bölgenin iş ve işlemlerini tamamlamak için çeşitli bölgelerde basılan paralar, yolcular tarafından başka bölgelere veya başkente götürülebiliyordu.¹⁶² Bu yüzden Bağdat pazarlarında Abbâsî devletinin bütün bölgelerinde basılan paraların tedavülde bulunmasında da kuruşlarla (fels) işlem yapılmasında da şaşılacak bir durum yoktur.¹⁶³ Bağdat pazarlarında tedavülde bulunan paraların tamamı Abbâsî hilafetinin başkentinde darb edilmemişti. Bölge başkentlerinde basılan paralar da vardı. Bu paralar şer'î ağırlığını koruduğu sürece Bağdat tüccarı tarafından kabul ediliyordu. Ancak siyasi ihtilaflar bazen bunlarla muameleyi durduruyordu.¹⁶⁴ Şahsî mülkiyetlerin de dirhem ve dinar olarak hesaplandırıldığına dair kayıtlar mevcuttur. Örneğin İbn Yahya Sa'leb en-Nahvî, 291/904'te öldüğünde 21.000 dirhem ve 2.000 dinar nakit para ile Şam kapısında 3.000

→ →
Vatvat, *Gureru'l-Hasâis*, s. 63; el-Makrizî, *İğâse*, s. 58-59; *Şüzûr*, s. 16.

¹⁵⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 74-79, 83-84; el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 472; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 8, 11; el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, c. I, s. 487; es-Sabî, *el-Vüzerâ*, Neşr. Hasan ez-Zeyn, Beyrut 1990, s. 17, 20, 83, 262, 309.

¹⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. II, s. 31; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 130.

¹⁵⁹ El-Câhız, *et-Tâc*, s. 42, 141.

¹⁶⁰ Kurtubî, *es-Sıla*, s. 47-48; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 36, 122; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 222; et-Tenûhî, *Neşvâr*, c. I, s. 24.

¹⁶¹ Ebû Yusuf, *el-Harac*, s. 25, 60; Cafer, *el-Harac*, s. 242-244; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 75, 125; el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; es-Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 92; el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 112-113, 126, 202-203; el-Hemedanî, *Tekmîle*, c. I, s. 51.

¹⁶² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 75, 125; Cafer, *el-Harac*, s. 242-244; el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; es-Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 92; el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 64, 120, 133.

¹⁶³ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 24.

¹⁶⁴ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 24.

dinar değerinde dükkânlar bırakmıştı.¹⁶⁵ Servetleri her iki parayla hesaplanan başka zenginler de vardı.¹⁶⁶

Heyd, Kuzey ve Doğu Avrupa'da yapılan kazılarda bulunan çoğunluğu Bağdat menşeli Arap sikkelerinin birçoğunun ikiye bölünmüş olduğunu kaydetmektedir. Bu paraların eğlence olsun diye bölünmediği açıktır. Anlaşılan kuzey tüccarları bu sikkeleri ödeme aracı olarak bu şekilde almışlardır. O zamanki gelenek ödeme için verilen gümüşü tartmak olduğundan tam sikkelerin yanı sıra tartıyı tamamlamak için parçalarına da ihtiyaç duyulmuştur. Aynı durum bir malın kıymetinin dirhemın yarısı veya dördte biri kadar olduğunda da ortaya çıkıyordu. Demek ki sikkelerin parçalara bölünmesinin sebebi ticaridir. Buna ayrıca bu sikkelerin dönemin önemli ticaret merkezlerinin civarı olarak kabul edilmiş yerlerde en fazla bulunmuş olmasını ekleyebiliriz.¹⁶⁷

Sikkelerin tartılarak alınıp verilmesi geleneğinin Bağdat pazarlarındaki uygulaması şöyledir: Parasal işlem ağırlığı eksik dinar veya dirhemle yapılıyorsa, yani verilen para yasal (şer'î) ağırlıkla uyumlu değilse, o zaman ancak ağırlık olarak kabul edilir. O yüzden bazen ticari işlemlerin ve borç ödemelerinin dinar ve dirhemlerin tartılmasıyla ödenmesi esasına göre yürütüldüğünü görüyoruz.¹⁶⁸ Arapların altın ve gümüş sikkeleri tartarak alış veriş yaptıklarını kaydeden İbn Haldun, bu konudaki kriteri şöyle ifade etmektedir: "Miktarı sıhhatli bir ölçü ile tesbit edilen paralar sayı ile muamele görür. Şayet tek tek ağırlıkları standart bir şekilde takdir edilmemişse bu çeşit paralar da tedavülde tartı ile muamele görür."¹⁶⁹

Paraların tartılarak değer konusu yapılması uygulaması, söz konusu paraların altın olması durumunda bile Bağdat pazarlarında geçerli bir yöntemdi. Bağdat tüccarlarından birine borcunu ödemek isteyen Halife el-Muktedir Billâh'ın maiyetinden bir kadın bu yöneme başvurmuş ve borcu olan miktardaki kadar dinarla ödeme yapmıştır. Kadının tartıya başvurusunun anlamı, dinar olarak yaptığı ödemenin yeterli olmaması, dinarları ağırlık olarak tartmaya gerek duymasıydı. Kadının yaptığı bu işlem şaz veya münferit bir uygulama olmayıp özellikle Bağdat pazarlarında geniş çapta uygulanan bir işlemdi.¹⁷⁰ Bu çıkarımı güçlendiren hususlardan biri de İbn Miskeveyh'in şu naklidir: Azledilen vezir el-Fadl b. Cafer b. el-Furat'ın 20.000 dinarlık servetinin Halife el-Kâhir Billâh (320-322/932-934) tarafından müsaderesi kararlaştırılınca komutan Mûnis el-Muzaffer şöyle demişti: "Ben onun malını tartarım, çünkü o güvenilir, iffetli bi-

¹⁶⁵ Mez, X. Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 536.

¹⁶⁶ Es-Sabî, el-Vüzerâ, s. 34, 35; İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, c. VI, s. 100, 211; el-Kütbî, Fevât, s. 271.

¹⁶⁷ Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 67-68.

¹⁶⁸ El-Câhız, el-Beyan ve't-Tebyin, Beyrut 1968, s. 570; İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, c. VI, s. 54; c. VII, s. 12; el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, c. II, s. 274; İbn Haldun, age, I, 446, 448-449.

¹⁶⁹ İbn Haldun, age, I, 446.

¹⁷⁰ El-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, s. 570; Kubeysî, Esvâku Bağdad, s. 249.

ri.”¹⁷¹ Paraların tartılarak işleme konulması uygulamasının geçerliliğini destekleyen şeylerden biri de Bağdatlı tacir el-Hüseyn b. Abdullah b. el-Cessâs'ın Bağdatlı bir başka tacirle konuşmasındaki şu ifadedir: “Malımdan bir kafiz dinar sadaka. Ben doğru sözlüyüm, sen yalancısın”.¹⁷² Burada aktardığımız örneklerde kişilerin paralarının tartı ve ölçü miktarının aynı olacağına yönelik duyulan güven bu kişilerin tartı veya ölçü birim değeri üzerinden verdikleri miktarın gerçek değeriyle aynılığına duyulan itimadı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Başkent pazarlarındaki ticari işlemlerde mutlak alım satım yani malın parayla satışı yöntemi egemendi. Bu elbette ki diğer satış yöntemlerine başvurulmadığı anlamına gelmez. Hangi yöntemin ne oranda kullanıldığının tespiti ise oldukça zordur.¹⁷³

el-Muntazam yazarına göre, pazarcılarla müşteriler arasındaki güven o kadar fazlaydı ki, aralarındaki işlemler yazılı mali belge (makbuz) alınmadan tamamlanıyordu. Bu da taraflar arasındaki ticari mübadeleyi kolaylaştıran bir faktördü.¹⁷⁴ Bazen satıcı borcun miktarı kadar veya biraz daha fazla rehin almakla yetinir, onu borçlanılan meblağ geri ödenene kadar elinde tutardı.¹⁷⁵ Bağdat tüccarı borçla sattıkları mallardan doğan alacaklarını ileri gelenlerin önünde istemekten çekinmezlerdi. Bâbu't-tâk'tan bazı tüccarların Ebu'l-Attahî'ye sattıkları elbiseden dolayı alacakları vardı. Üzerinden bir gün geçti. Dükkân sahibi adamına dedi ki; Ebu'l-Attahî'ye git ve bizim alacağımızı sana vermeden bir yere gitmemesini söyle. Gönderdiği adam, köprü'nün başında borçluya yetişti, eşeğinin yularından tutup adamı durdurdu ve alacağında ısrar etmeye başladı.¹⁷⁶

PARANIN DENETİMİ

İslâm devleti genel olarak paranın güvenlik ve mükemmelliğini korumaya özel önem vermiştir. Dinar, ağırlık ölçüsüne azami dikkat gösterilerek basılırdı. Yetkililer dirhemleri de her türlü şaibeden kurtarmaya itina gösterdiler.¹⁷⁷ İslâm devleti parasının güvenliğini korumuş, parada hile ve sahteciliği yasaklamıştır. Peygamber, raşid halifeler ve Emevîler dönemine ait paraları eksiltenler veya sahtesini yapmaya kalkışanların şiddetle takip edildiğini belirten rivayetler buna işaret eder.¹⁷⁸

¹⁷¹ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 244.

¹⁷² El-Hemedanî, *Tekmîle*, s. 13, 15.

¹⁷³ Ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 129; Kubeyî, *Esvâku Bağdad*, s. 247-248.

¹⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 255-256; ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 129.

¹⁷⁵ Kubeyî, *Esvâku Bağdad*, s. 248.

¹⁷⁶ İsfahanî, *el-Eganî*, c. IV, s. 23.

¹⁷⁷ El-Belâzurî, *Fütûh*, s. 474-475; el-Mâverdî, *Ahkâm*, s. 196.

¹⁷⁸ El-Belâzurî, *Fütûh*, s. 474-475; el-Mâverdî, *Ahkâm*, s. 196-197; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, c. I, s. 483; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiye, *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Dimaşk 1318, s. 47.

Tedavülde bulunan ve halk tarafından kullanılan paraların halis olanını mağşûş (sahte-kalp) olanından ayırmak devletin bu işle ilgili dairesi sayesinde mümkün olur. Halk, hakiki para ile kalp parayı birbirinden ayırmak için, paraların üzerindeki nakışların sultanın mührü ile damgalanıp damgalanmadığına bakar, böylece aldanmaktan korunur ve kurtulur. Dimaşkî'nin ticaretin güzelliklerine işaret ettiği risalesinde, altın ve gümüş ile bunlardan basılan paralarda yapılan hileler ve bunları anlama yol ve yöntemlerinden ayrıntılı olarak söz etmesi, o dönemde bu konudaki hilelerin boyutunu ve ilgilileri bu konuda bilgilendirmenin önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹⁷⁹

Abbâsiler döneminde bu tür uygulamaların görülmeşi, para konusunda hile ve aldatma girişimlerinin olmadığı anlamına gelmez. Ancak buna etki eden iki faktör vardır ki ilki; Abbâsilerin "eğer İslâm'a ve Müslümanlara zarar vermiyorsa kesmede (kat') mahzur yoktur" diyen Hanefilerin görüşünü almış olmaları,¹⁸⁰ ikincisi; siyasi otoritenin para kurumları üzerinde denetimi gevşek tutmasıdır. Halife Harun er-Reşîd döneminde sikke sorumlusu olarak atanan es-Sindî b. Şâhik dönemini istisna ederse¹⁸¹ para kurumları üzerinde Abbâsî otoritesinde bir gevşeklik görülmektedir.¹⁸²

Bağdat pazarlarında özel münasebetlerle bastırılan ve ağırlığı normalden fazla olan dinar ve dirhemlerle de işlem yapılıyordu. Alıcı veya satıcı bunların normal paralara dönüştürülmesi veya işlemlerde kullanılacak ağırlığa getirilmesi için sarraflara başvururdu.¹⁸³ Doğu İslâm dünyası çoğunlukla dirhemleri, Batı İslâm dünyası ise dinarları kullandığından Bağdat pazarlarındaki tüccar sarraflarla çalışmak zorundaydı.¹⁸⁴ Bu durum paranın birbirine dönüştürülmesi için madenlerin değerindeki iniş çıkışlara bağlı olarak sarrafların varlığını kaçınılmaz hale getiriyordu. İnsanlar onlara başvurup gümüş paralarının altın paralarla değiştirilmesini isteyebilir, dirhemleri sarraflara yeni, makbul dinarlar karşılığında satabilirlerdi.¹⁸⁵ Sarrafların bir diğer önemli işlevleri ise kredi vermeleri idi.¹⁸⁶

Sarrafların denetimi muhtesibe aitti. Asıl işleri paraları ve para cinslerini birbirine dönüştürerek bunun ticaretini yapmak olan sarrafların halis parayla kalp, tedavülden kalkmış parayı, ayarı bozuk ve hileli olanı satması ve alması caiz görülmezdi. Ayrı tam parayla düşük ayarlı parayı satması ve alması da ca-

¹⁷⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 446; c. I, s. 514; Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dimaşkî, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", Abdülhalik Bakır (ed.), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Ait Çeviriler*, Ankara 2004, "içinde" s. 290 vd.

¹⁸⁰ El-Belâzurî, *Fütûh*, s. 475; el-Mâverdî, *Ahkâm*, s. 197.

¹⁸¹ El-Makrizî, *İğâse*, s. 61; *Şüzûr*, s. 25.

¹⁸² Es-Süfî, *Ahbâr*, s. 71.

¹⁸³ Kubeyî, *Esvâku Bağdad*, s. 245.

¹⁸⁴ İbn Hurdazbih, *Mesâlik*, s. 73,74; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 288; es-Sabî, *Rûsûmu Dâru'l-Hilafe*, s. 28-29; İsfahanî, *el-Eganî*, c. V, s. 178-179, 211, 235.

¹⁸⁵ Es-Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 84.

¹⁸⁶ El-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, s. 560.

iz değildi. Çünkü kıymetleri farklıydı. Muhtesibin bütün bunları takip etmesi gerekli görülmekteydi.¹⁸⁷ Hisbe risalelerinde züyuf ve hileli paralarla işlem yapmanın hatta infak yapmanın haram olduğu ve hırsızlık sayılacağı özellikle vurgulanmıştır.¹⁸⁸

Buradan dinar dirhem paritesinin sabit olduğu anlaşılmamalıdır. Aksine o pazardaki dalgalanmalara bağlıdır ve bu da tabii bir durumdur. İslâm'ın ilk döneminde bir dinar on dirheme denk iken, Emevîler döneminin ikinci yarısında on iki dirheme, Abbâsîler döneminde ise on üç dirheme denk idi. El-Hemedanî, paranın saflaştırılmasından önce 1/10 olan bu oranın 1/13 haline geldiğini kaydetmektedir. Daha sonra bir dinar on dört dirhem oldu.¹⁸⁹ Fâtımîlerin Mısır ve Suriye'yi ele geçirmeleri sonucunda Mısır'dan gelen altının temin edilememesi nedeniyle bir dinarın otuz dört dirheme denk hale geldiğinden yukarıda söz etmiştik. Ancak bu durum kısa sürmüş ve yapılan müdahale ile bir dinar on sekiz dirheme indirilerek kriz atlatılmaya çalışılmıştır.

Abbâsîler döneminde ticaretin gelişmesine paralel olarak sarraflar faaliyetlerini artırarak borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halkla darp-hâne arasında aracı olmaya başladılar. Bir yandan ticari zaruretler, öte yandan devletin nakit paraya olan ihtiyacı, bunların bir banka gibi faaliyet göstermelerine yol açtı ve artık sıradan bir sarraf değil, "cehbez" olarak anılmaya başlandılar. Cehbezler para havalesi yapmaları, takas işlemlerine aracılık etmeleri ve ücreti mukabili kredi mektubu, *süftece* (poliçe) ve çek tanzim etmeleri dolayısıyla simsar olarak da nitelendirilmişlerdir. Para sisteminin altın ve gümüşe dayanması, sarraflarca para basımı, paralarda kırpma yapma veya başka madenlerle karıştırma gibi olaylar, esas meslekleri sarraflık olan cehbezlerin maliyede çalıştırılmaları ihtiyacını doğurmuş ve özellikle milâdî IX. ve X. yüzyıllarda gerek piyasada gerekse devlet dairelerinde cehbezlerin itibarı çok artmıştır.¹⁹⁰

SIYASÎ-İKTİSADÎ GELİŞMELERİN PARAYA ETKİSİ

Abbâsî halifeleri siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı halkın yükünü hafifletip, krizlerden etkilenmemeleri için tedavüldeki dirhemi eksilterek paraların ayarlarında değişikliklere gitmişlerdir. Böylece iyi bir adet başlatmak isteyen ilk halife Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/750-754), hafifletmeyle (*tahfif*) ilgili uygulamalarında parayı¹⁹¹ önce bir habbe, sonra iki habbe eksiltti. Bunda yeni devletin içinde bulunduğu şartlarla ilgili iktisadi kaygıları rol oynamış olma-

¹⁸⁷ İbnü'l-Uhuve, *Meâlim*, s. 70; Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilatı*, haz. Abdullah Tunca, İstanbul 1993, s. 119-121; Abbâsîlerle çağdaş olan Endülüs Emevîleri'nde de sarraflar ve paralarla ilgili işlemleri muhtesibin denetimindeydi. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Hizmetli, *Endülüste Hisbe Teşkilatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, AÜSBE, 2002, s. 99.

¹⁸⁸ İbnü'l-Uhuve, *Meâlim*, s. 70-71; es-Senamî, *Nisâb*, s. 231-235.

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. II, s. 31; el-Hemedanî, *Tekmilâ*; Mez, X. *Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 537.

¹⁹⁰ Celal Yeniçeri, "Cehbez", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 222-223.

¹⁹¹ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59; Şüzür, s. 23.

lıdır.¹⁹² el-Mansur ise bu paraları üç habbe eksiltmiştir.¹⁹³

Harun er-Reşîd, paraların ayarı konusuyla kendisi doğrudan ilgilenmeyen ilk halifedir. Ondan önceki halifeler dirhem ve dinarların ayarıyla kendileri ilgilendirildi.¹⁹⁴ Harun er-Reşîd, bu önemli görevi Cafer b. Yahya el-Bermekî'ye vermiştir. O ismini Bağdat'ta ve Rey'deki Muhammediye'ye kadar bütün şehirlerdeki dinar ve dirhemlerin üzerine yazdı.¹⁹⁵ Onun döneminde dirhemlerin noksanı *kırttan bir habbe* (buğday tanesi) kadar eksik olarak belirlendi.¹⁹⁶

Halife er-Reşîd döneminde bir dinar yirmi veya yirmi iki dirhem değerinde idi.¹⁹⁷ O, Cafer'i öldürtünce sikke basımı görevi Sahibu's-şurta es-Sindî b. Şahik'in eline geçti. O, altın ve gümüşün şâibelerden kurtulmasına çok önem verdi. es-Sindî, haşimî dinarlarını yarım habbe eksiltmişti. Ancak Harun er-Reşîd döneminin sonlarında tekrar önceki ağırlığına getirdi.¹⁹⁸

Abbâsî dirhemleri 178/800 yılına kadar mevcut durumunu korudu. Bu tarihte paradaki eksiltme kırttan çeyrek habbe eksik olarak belirlendi.¹⁹⁹ el-Makrizî, 191/807 senesinde Haşimiye dinarlarının yarım habbe eksildiğini kaydetmektedir.²⁰⁰

330/941'de Emirü'l-umera Nâsîru'd-devle para işlerini ıslaha girişince onunla Bağdat sarrafları arasında uzun tartışmalar oldu. O, es-Sindî b. Şahik'inki gibi bir ayar yaptı ve altın sikkelerin üzerine "Muhammedun Rasûlullah" ibaresini zikrederken "*Sallallahu aleyhi vesellem*"i ilave etti.²⁰¹ Paranın ıslahına bu kadar karşı çıkmalarından Bağdat'taki sarrafların dinarın ağırlığıyla oynadığı sonucuna varabiliriz. el-Hasan b. Abdillâh mevcut ağırlığı sabitlemeye çalıştı. Bunu yaparken dinarın kendi dönemindeki ağırlığını esas almayıp onu, es-Sindî'nin dönemindeki gibi veya ona yakın bir ayara getirmeye çalıştı.²⁰²

Şeriatın (yasa-hukuk) sahte paraların yaygınlaştırılmasını yasaklamasına rağmen,²⁰³ para çeşitli yollarla sahteciliğe maruz kaldı.²⁰⁴ Hükümet bu sahte paraların muhasebesinde gevşeklik gösterdiğinde veya siyasi bir krize maruz

¹⁹² El-Makrizî, *İğâse*, s. 60; *Şüzûr*, s. 23.

¹⁹³ Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624.

¹⁹⁴ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59-60; *Şüzûr*, s. 25.

¹⁹⁵ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59.

¹⁹⁶ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 24.

¹⁹⁷ El-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, s. 288; Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624.

¹⁹⁸ El-Makrizî, *İğâse*, s. 61; *Şüzûr*, s. 25.

¹⁹⁹ El-Makrizî, *İğâse*, s. 59; *Şüzûr*, s. 25.

²⁰⁰ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 23, *İğâse*, s. 61.

²⁰¹ Es-Sûfî, *Ahbâr*, s. 229; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 330.

²⁰² Kubeyssî, *Esvâku Bağdad*, s. 238.

²⁰³ Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî'd-din*, Beyrut 1983, c. II, s. 73-74.

²⁰⁴ Es-Seâlibî, *Sımaru'l-Kulûb*, s. 540; Mez, X. *Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 537.

kaldığında zorunlu tedbirlere başvurmak durumunda kalırdı. 324/935 yılında halkın isyanı ve fiyat pahalılığından şikâyet etmesi üzerine vezir, hatalı ve silinmiş dirhemlerle işlem yapılmasını onaylamıştı.²⁰⁵

Bazı düşük ayarlı veya izinsiz para basma girişimleri de olmuştur. Söz gelimi siyasi çalkantının olduğu bir dönemde Bağdat'a hâkim olan Emirü'l-Ceyş Beckem, 327/938'de ayarı düşük (*redî*) dinarlar bastırdı. Kaynaklar, bu dönemde para işinde ve *dâru'd-darbdâ* usulsüzlük ve yolsuzlukların (*tahlîf*) çoğaldığını kaydetmektedir.²⁰⁶ es-Süfî'nin aktardığı bu usulsüzlüklere bir muhtesibin de karıştığını gösteren bir örnek, işlerin epeyce kontrolden çıktığının bir işaretidir: "329/940'da *Sahibu's-Şurta* et-Tercüman Muhammed b. Yinal, muhtesib İbn Hıfş'ın bir ev kiralayıp oraya para (*dirhem*) basım aletleri koyduğunu öğrendi, evi bastı, onu dövüp iki yakada deve üstünde dolaştırdı."²⁰⁷

Abbâsî halifesi el-Mütevekkil (232-247/847-861) dönemine kadar para mağşuş olmadan muhafaza edilmiştir. el-Makrizî, el-Mütevekkil'in öldürülmesine kadar Abbâsî paralarının el-Mu'tasım ve el-Vâsık dönemlerinde el-Me'mûn dönemindeki durumunu koruduğunu kaydetmektedir.²⁰⁸ el-Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra oluşan istikrarsızlık döneminde bir yandan lüks ve israfın yaygınlaşarak harcamaların artması, diğer taraftan cizyenin ödenmemesi ve gelirlerin azalması sonucu ortaya çıkan olumsuzluklardan biri de valilerin özel ve kamu harcamalarını karşılamak için gelirleri artırmak maksadıyla dirhemi mağşuş hale getirmeleridir.²⁰⁹ Mağşuş dirhem, parayı basan otoritenin belirlediği nominal (yazılı) değeri, basıldığı maden olarak değerinden fazla olan paradır. Bu yolla otorite aradaki farkı kâr olarak elde etmektedir. Bu yönüyle bugünkü enflasyona benzetilebilir. Mağşuş dirhemlerin dönemden döneme çeşitli adlarda basılmış olmakla beraber en yaygın türleri züyuf, behrece ve sûtuka dirhemleridir. Züyuf, bakır ve tunç oranı yüksek olan ve saflığını kaybetmiş dirhemdir. Züyuf, behreceden daha düşüktür. Çünkü züyufu beytû'l-mâl, diğerini ise tüccar çıkarmıştır.²¹⁰ Bir de Samanîler döneminde Buharalıların kullandığı el-ğitrifiye dirhemleri vardı. Demir, pirinç, kurşun ve diğer farklı madenlerin karıştırılmasıyla yapılan bu dirhemler yalnızca Buhara ve civarında geçerliydi. İslâmî dönemde basılan bu dirhemlerin üzerinde tasvirler vardı.²¹¹ İbrahim Artuk, Buhara'da ge-

²⁰⁵ Es-Süfî, *Ahbâr*, s. 71.

²⁰⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh Es-Süfî, *Ahbârü'r-Râzî ve'l-Muttakî Billah*, Beyrut 1983, s. 136; en-Nakşibendî, *ed-Dînar*, s. 35.

²⁰⁷ Es-Süfî, *Ahbâr*, s. 148. Sonraki dönemlerde bu durumu aratacak girişimler de olmuştur. Mesela, 521/1127-1128'de Sultan Mahmud, Bağdat'ta şöyle ilan ettirmişti: "Sultan Mahmud bir darphâne açtı. Onun dinarını kabul etmeyenin kanı mübah sayılır." Bunu duyan vezir sultana ayda bir dinar gelir garantisi vererek onun darphânesini kaldırıp önceki paranın tekrar geçerli olmasını sağlamıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. X, s. 4.

²⁰⁸ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 27. el-Mütevekkil döneminde bir dinar yirmi beş dirhem idi. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, s. 43.

²⁰⁹ El-Makrizî, *Şüzûr*, s. 27; İğâse, s. 61; Reyys, *el-Harac*, s. 472; el-Hasenî, *İslâm'da Para*, s. 67.

²¹⁰ El-Hasenî, *age*, s. 68.

²¹¹ El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 354.

çerli olan el-ğitrifiye adı verilen bakır sikkelerin yüz tanesinin bir dirheme denk olduğunu belirtmektedir.²¹² Buharalıların ayrıca İslâmi dönemde basılmış el-mesibiyye ve el-mahmudiyye diye adlandırılan başka dirhemleri de vardı.²¹³ Ebû Ya'la, içinde çok az gümüş bulunan el-mesibiyye dirhemlerinin fulûs gibi sadece Buharalıların kendi aralarında geçerliyse kullanılmasında mahzur olmadığı görülmüştür.²¹⁴

Bağdat pazarlarında *behrece* (kabul görmeyen) ve *horasaniye* dirhemleri tedavüldeydi. Bu tür düşük (*redî*) dirhemlere çok fazla ilgi vardı. Fakat bazı yetkililer (*muhtassanî*) askerın ücretini bu düşük ayarlı paralarla ödüyordu. 315/927 yılında Muhammed b. Halef en-Nirmanî, 42.000 düşük ayarlı dirhem ödemişti.²¹⁵ el-Câhız, *Buhalâ* adlı eserinde bu insanların davranışlarıyla ilgili ilginç bir metin sunar: "Paranın tümü saf ise onun çoğunu piyasaya parça parça sürer. Eğer paranın yarım veya çeyreği saf ise, onu kırık kırık diğerlerine katarak piyasaya sürer. Piyasada sahte, taklit, kalp dinar bırakmaz, tümünü kendi bastığına karıştırıp hilesini belli etmeden piyasaya sürer. Bunu sağlamak için her hileyi yapar, her gerekçeyi kullanır. Karşı çıkıldığında ise yalan olduğunu bile bile onun kendisine ait olmadığını yemin eder."²¹⁶

Paralarda yapılan hile ve usulsüzlüklerin nedenlerini araştırdığımızda konunun iki boyutu karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri devletin ekonomik krizleri atlattık veya bütçe açığı ve ödeme güçlüğü gibi sorunları aşmak için yaptığı usulsüzlüklerdir. Bu usulsüzlükleri incelediğimizde, iktidarın paranın ağırlığında eksiltmeye gittiği veya paranın madeni karışım oranıyla oynadığı görülmektedir. Neticede her iki yolla halkın cebindeki para eksiltilmiş olmakta, bu da piyasaya fiyatların artması, sosyal ve siyasal istikrarsızlık olarak yansımaktaydı. Hilelerin diğer boyutu ise mesleği paraların değişimine aracılık etmek olan sarrafların paraların ayarıyla oynamaları ve bastırdıkları paralarda öngörülen standarttan şaparak açıktan kar elde etme yoluna gitmeleridir. Bu yolla hem halk kandırılmış olmakta hem de hileli para sürülen piyasada ekonomik istikrar bozulmuş olmaktadır. Bazen usulsüz veya sahte para basma girişiminde bulunan şahısların davranışları ise konunun bireysel boyutunu oluşturmaktadır. Sonuç itibarıyla parada eksiltme ve hile yolunu seçen devlet kendi koyduğu kuralları çiğnerken, aynı yolu seçen sarraflar da kendi mesleki kurallarına karşı gelmiş olmaktadır. Kim tarafından, hangi nedenlerle yapılırsa yapılsın para üzerinde yapılan hile ve usulsüzlükler toplumun tamamını etkilemektedir.

²¹² Artuk, "Sikke", *MEB. İA*, c. X, s. 624.

²¹³ El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 354.

²¹⁴ El-Ferrâ, *Ahkâm*, s. 163.

²¹⁵ İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 171.

²¹⁶ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Buhalâ*, Kahire 1981, s. 85.

SONUÇ

Abbâsîlerde para, para basımı, darphâne, paralardaki eksiltme ve hilelerle, sarrafların işlevlerine ilave olarak bu konuların denetimini incelediğimiz bu çalışmada şu tespitlerde bulunulmuştur:

İslâm'ın doğduğu şehir olan Mekke'de İslâm öncesi dönemde var olan İnan dirhemleriyle Bizans dinarlarının kullanımı İslâmî dönemde de devam etmiş ve İslâm parası konusunda esaslı bir ıslah çalışması gerçekleştiren Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar İslâm parası basılmamıştır. Orijinal İslâmî sikkeler olarak ilk dinar darbı Abdülmelik b. Mervan tarafından gerçekleştirilmiştir. İslâmîyet'e ait en eski dirhemler ise 75/694 yılından kalmadır.

Dirhem ve dinarın yanı sıra "fels" adı verilen bakır sikkeler de kullanılmıştır. En eski İslâm bakır sikkeleri 638 tarihinde Şam'da basılmış bir "fels"tir. Basımı hükümdarlık alametlerinden sayılmadığı için şehirlerde serbestçe basılan felsin tedavülü basıldığı şehirle sınırlı olduğu gibi, kıymeti, vezin ve tipi de basıldığı yere göre değişirdi.

Vurma yoluyla para basma işleminin yapıldığı yer anlamına Dâru'd-darb adıyla anılan darphâneler ilk olarak Emevîler döneminde Dimaşk ve Kûfe'de kurulmuştur. Müslümanlar ayrıca fethettikleri ülkelerdeki darphânelerden de mahallinde para basımında yararlanmışlardır. Abbâsîler döneminde Bağdat başta olmak üzere çeşitli şehirlerde sayıları dinar basımı için 23'ü, dirhem basımı için ise 34 ü bulan darphâneler mevcuttu. İlk defa el-Me'mûn döneminde paraların üzerine basım yeri ve halifenin adı konulmaya ve eyaletlerin önemli şehirlerinde para basımına başlanmıştır.

Darphâne faaliyetlerinden *mütevelli dâri'd-darb* sorumlu idi. Darphâne faaliyetleri hem hükümet, hem de kadı tarafından denetlenmekte ve darphâne dışında para basımı engellenmekte ve cezalandırılmaktaydı. Darphânelerin mültezimlere verildiği Büveyhî nüfuzu döneminde bile usulsüz muamelede bulunan mültezimler cezalandırılmıştır. Darphâneler herkese açık olup isteyen belli bir baskı ücreti ödemek suretiyle para bastırabilirdi. Bu konuda aracılık görevini de sarraflar üstlenmişti.

Çift para sisteminin hâkim olduğu Abbâsîlerde dinar ve dirhem basımı hükümdarlık alâmetlerinden sayıldığından altın ve gümüş para basımı halife veya onun yetki verdiği kişiler tarafından gerçekleştirilmiş, *fels* basımı bu kapsamda değerlendirilmediğinden mahalli makamlarca serbestçe yapılmıştır. Bu yüzden düşük ayarlı veya izinsiz para basma girişimleri cezalandırılmıştır.

Abbâsîler döneminde İslâm dinar ve dirhemlerinin yapısında değişikliğe gidilmemiş, yalnızca üzerindeki ibarelerde Abbâsîlerin hilafetteki haklılıkları ve Rasul'e yakınlıklarını bildiren ifadeler yer verilmiştir.

Güç ve iktidar ilişkilerinin dolayısıyla siyasi olayların paralar üzerindeki etkilerini gösteren örnekler tespit ettik. Sözelimi, el-Emîn - el-Me'mûn mücadelesi sırasında el-Me'mûn'un Horasan'da sikkeleri nakş edecek sanatkar bulamadığı

İçin mühür kazıtır gibi kazıtması, bazı paralarının üstünde "imam" lafzının yer alması dikkate değerdir. el-Emîn ise kardeşinin Horasan'da bastırıldığı bu paraları Bağdat'ta geçerli saymamıştır. Sonraları diğer halifeler de aldıkları yeni ve farklı lakaplara paralar üzerinde yer vermişlerdir. Yine el-Me'mûn döneminde paraların üzerinde halifenin ismiyle birlikte vezir ve kömutanının isminin de nakşedildiği görülmektedir. Abbâsiler valilerin ismine paralar üzerinde yer verme konusunda Emevîleri taklit etmişlerdir. Zamanla para bastırmak vali ve amiller için bir hak haline gelmiş ve paraların üzerine halifenin, vezirin, veliahdın veya valilerin isimlerinin nakşedilmesi geleneği sürdürülmüştür.

Abbâsilerin ekonomik kriz dönemlerinde dinar-dirhem oranında bazı değişikliklerin göze çarpması, bir iktisat politikası olarak paraların ayarıyla oynandığını ve bu yolla krizin atılmaya çalışıldığını göstermektedir. Siyasi ve ekonomik istikrar dönemlerinde ise dinar ve dirhemlerin saflaştırılması sonucu dinar-dirhem oranının normale döndürülmeye çalışıldığı gözlenmektedir. Paraları saflaştırma faaliyeti esnasında sarraflarla tartışmaların yaşanması sarrafların para üzerindeki istikrarsızlığı daha kârlı bulduklarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Dinar-dirhem oranındaki değişim ülkede siyasi iktidarın güçlenmesine ya da zayıflamasına paralel olarak paranın güç ve itibarının da değiştiğini göstermektedir. Sözcü el-Mu'tasım döneminde bir dinar 15 dirheme denk iken, siyasi krizin yaşandığı el-Mütevekkil döneminde bir dinar 25 dirhem ediyordu.

Abbâsilerde normal paralarının dışında ağırlığı ve kıymeti farklı özel amaçlı paralar da basılmaktaydı. Tedavüldeki normal paralardan yüksek değer takdir edilen özel nedenlerle basılmış olan armağan paralarına Harun er-Reşid döneminde nevrüz ve mihricanda halka dağıtılmak için basılan armağan dinarlarını (*denânîru's-sıla*) örnek olarak verebiliriz. Bunları normal paralara dönüştürmek için sarraflara başvurmaya gerekliyordu.

Çift para sistemini esas almış olan Abbâsilerde dinar ve dirhemler değişim, muamele ve ölçümlerde kullanılan temel paralar olup dini yükümlülükler de bu ikisi esas alınarak belirlenirdi. Doğu bölgelerinin gelirleri dirhem, batı bölgelerinin gelirleri de dinar olarak gelse de Abbâsî devletinin dört bir yanında basılan her türlü paranın *harac*, *cizye*, *aşar*, *mukus*, *dımanât* gibi çeşitli vergiler yoluyla Bağdat pazarlarına aktığı ve onlarla işlem yapıldığı kesindir. Ayrıca bölge başkentlerinde basılan paralar da yolcular tarafından Bağdat'a getiriliyor, ağırlığını koruduğu ve halifenin izniyle basıldığı sürece bunlarla pazarda işlem yapılabilirdi. Şahsi mülkiyetler de dirhem ve dinar cinsinden hesaplanabiliyordu.

İslâm devleti parasının güvenliğini koruduğu, para hile ve sahteciliği yasakladığı ve bu yasakları ihlal edenleri cezalandırdığı gibi, altın ve gümüş ile onlardan basılan paralardaki hileler ve bunları anlama yolları konusunda da halkın bilgilendirilmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bir iki istisna hariç para kurumları üzerinde Abbâsî otoritesinde bir gevşeklik olduğu görülmektedir.

Abbâsilerin kuruluşundan itibaren gerek halkın yararı gözetilerek, gerekse yaşanan siyasi krizlerin bir sonucu olarak para eksiltmeye gidilmiş ve bazen

düşük ayarlı ve kalp para basımı söz konusu olmuştur. Sahte paranın basım ve kullanımının yaygınlaştırılmasının yasaklanmasına rağmen para çeşitli yollarla sahteciliğe maruz kalmış, ancak el-Mütevekkil dönemine kadar para mağşûş olmadan muhafaza edilmiştir. Gelir gider dengesizliğini önlemek için basılan mağşûş dirhemlerin en yaygın türleri *zûyuf*, *behre* ve *sûtuka* dirhemleridir.

Bağdat pazarlarında yaygın bir gelenek olarak paraların tartılarak alınıp verildiği ve tartı sırasında küsurları tamamlamak için bunların yarım ve çeyreklerine ihtiyaç duyulduğu için paraların bölündüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda ilke şudur: İşlem için verilen para ağırlığı eksik dinar veya dirhem ise para tartılarak işlem tamamlanırdı. Miktarı sıhhatli bir ölçü ile tespit edilen para ise sayılarak işlem görürdü.

Bağdat halkının diğer bir ilginç uygulaması ise pişirirken iyice kurutulan düz (lavaş) ekmeklerin ödemelerde dirhemlerin yerine üzerinde anlaştıkları bir peşin ödeme aracı olarak kullanılmasıdır.

Doğu eyaletlerinin ağırlıklı olarak dirhemleri, batı eyaletlerinin de dinarları kullanması, piyasada özel münasebetlerle bastırılan ayar ve ağırlığı farklı paraların bulunması ve bu paraların birbirine dönüştürülmesi ihtiyacı ve kredi vermeleri gibi faktörler bu işe aracılık eden sarraflık kurumunun önemini artırmış, içlerinden uzmanlaşan bir grup *cehbez* olarak anılmaya başlamıştır.

Devletin paranın güvenlik ve mükemmelliğini korumaya gösterdiği özenin bir diğer göstergesi ise, faizli işlem yapmaları ve paraların ayarlarıyla oynamaları yüzünden sarrafların denetimine önem vermesidir. Bu dönemde ticaretin gelişmesi sarrafların faaliyet alanlarını artırdığından halkla darphâne arasında aracılık etmenin ötesinde borç para vermeye, emanet kabul etmeye başlamaları sıradan bir sarraf değil de bir banka gibi çalışmaları sonucunu doğurdu. Çift para sisteminin kullanılıyor olması, sarraflarca para basımı, paralarda kırpma ve başka madenlerle karıştırma gibi olaylar onların maliyede çalıştırılmaları ihtiyacını doğurmuş, özellikle IX. ve X. yüzyıllarda piyasada ve devlet dairelerinde *cehbez*lerin itibarı artmıştır.

İlk İslâm parasını basan Emevilerin ardından gelen ve bir anlamda onların halefi olan Abbâsîler döneminde paraların İslâm toplumunun gelişimi, büyüyen ekonomi ve artan ihtiyaçlara paralel olarak büyük bir gelişme gösterdiğini, para ve para kurumlarıyla ilgili geniş çaplı kurumsallaşma ve örgütlenmeden anlamak mümkündür. Abbâsîler döneminde para basımı konusuna bütüncül bir yaklaşım niteliğindeki bu mütevazı çalışmamızın, geniş bir ilgiyi hak ettiğine inandığımız konuyla ilgili yeni ve farklı çalışmalar için bir başlangıç oluşturacağı kanaatindeyiz.

Kaynaklar:

- » Aktan, Nusret "Abbasi Halifesi el-Mu'tasid Billah'ın Düşünü Münebeti ile Kesilmiş Sikkesi Hakkında", *Türk Nümismatik Derneği'nin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, 13.
- » Artuk, İbrahim, "Sikke", *MEB. İA*, İstanbul, 1980, c. X.
- » Bacharach, Jere, *Islamic History Through Coins: an analysis and catalogue of tenth century*, Kahire 2006.

- » Barthold, W. , "Berza'a", MEB İA, İstanbul 1979, II.
- » el-Bâşa, Hasan *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-Vezâif ale'l-Asâri'l-Arabiyye*, Kahire tz., c. III.
- » Bates, Michael "Islamic Numismatic", *Middle East Studies Association Bulletin*, Volume, XII, No, 3, December 1978, s. 3.
- » Bazın, Marcel "Kirman", *DİA*, Ankara 2002, XXVI.
- » el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l Buldân*, Kahire, 1900.
- » Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi-*, Ankara 2002.
- » Cafer, Kudame b. , *Kitâbu'l-Harac ve Sinaati'l-Kitâbe*, neşr. De Geoje, Leiden 1889.
- » el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Buhalâ*, Kahire 1981, s. 85.
- » el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr *Kitabu't-Tâc fi Ahlaki'l-Mülûk*, Kahire 1914.
- » el-Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Beyrut 1968.
- » el-Cehşiyârî, Ebu Abdillâh Muhammed, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1928.
- » Cipolla, Carlo M., *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karaca, İstanbul 1993.
- » ed-Dimaşkî, Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Ali "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", Abdülhalik Bakır (ed.), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Ait Çeviriler*, Ankara 2004, "içinde".
- » ed-Dürî, Abdulaziz, "Enbâr", *DİA*, İstanbul 1995, XI.
- » ed-Dürî, Abdulaziz, *Tarihu'l-Irak el-İktisadi fi'l-Karni'r-Rabi el-Hicrî*, Bağdat 1948.
- » Ebû Davûd, es-Sünen, c. XII, s. 136 (3937).
- » Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Kûfî *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1396.
- » Ebu'l-Fida, İmadüddin el-Melikül-Müeyyed İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâri Beşer*, Beyrut 1997,c.I.
- » Ehrenkreutz, A.S., "Dâr al-Darb", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II.
- » el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed *Nuzhetu'l-Elibbâ*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1998.
- » Erkoçoğlu, Fatih, "Adülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM*, Sayı: 8, (2006).
- » el-Ferrâ, Ebû Ya'îâ Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1938.
- » el-Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-din*, Beyrut 1983, c. II.
- » el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV.
- » el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire 1938, c. IV.
- » el-Hamevî, Yakut, *İrşâdu'l-Erib*, (Mu'cemu'l-Udebâ), neşr. D.S. Margoliouth, Mısır 1923, c. I.
- » el-Hasenî, Ahmed *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen, İstanbul 1996.
- » el-Hemedanî, Muhammed b. Abdülmelik, *et-Tekmiletu Tarihi't-Taberî*, Tahran, Müessesetü'n-Nasr, 1961.
- » Heyd, W. , *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Ziya Karal, Ankara 2000.
- » el-Hibri, Tayeb *Reinterpreting Islamic Historiography: Hârûn al-Rashîd and The Narrative of The Abbâsîd Caliphate*, Cambridge 1999.
- » Hizmetli, Mustafa, *Endülüste Hisbe Teşkilatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, AÜSBE, 2002
- » İsfahanî, İmam Ebu'l-Ferec, *el-Egânî*, Beyrut 1988, c. I.
- » İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. III, s. 120 (9978).
- » İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dimaşk 2004 c. I.
- » İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. De Geoje, Brill 1889.
- » İbn Miskevayh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribü'l-Ümem*, neşr. Leone Caetani, Leiden 1913, c. I.
- » İbn Teymiye, Ebû'l-Abbas Takyyüddin Ahmed b. Abdilhalim *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Dimaşk 1318.
- » İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba *el-Fahrî fi Adâbi's-Sultaniyye*, Mısır 1945.
- » İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Beyrut 1358, c. VIII.
- » İbnu'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986.
- » İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî İbnu'l-Uhuvve, *Meâlimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, neşr. R. Levy, London 1938.
- » İbnu'z-Zübeyr, Reşid, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt, Vizâretü'l-İlâm, 1984.
- » Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-'Aşâ*, Kahire 1963 c.I.
- » Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, Kuveyt 1985.
- » Kallek,Cengiz, "Dâneke", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII.
- » Kubeyşî, Hamdan Abdulmecid, *Esvâku Bağdad Hatta Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdad 1979.
- » el-Kutbî, Muhammed b. Şakir *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1973, c. II.
- » Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b., *el-Maârif*, Kahire 1981.

- » Kurtubî, Arib b. Sa'd, *Sılatu Târîhi't-Taberî el-Müntehab min kitâbi zeyli'l-mezil*, (Taberî tarihi ile birlikte).
- » Lassner, J., "al-Hashimiyya", *Encyclopædia of Islam*, New Edition, Leiden 1971, III.
- » el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed *Ahsenu't-Tekâsim*, Dimaşk 1980.
- » el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *İgâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğümme*, thk.: M. Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl, Kahire 1940.
- » el-Makrizî, *Şüzûru'l-Ukûd fi Zikri'l-Nukûd*, texts and studies; collected and reprinted by Fuat Sezgin; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Mazi Amawi, (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003).
- » Malik, *Muvatta*, c. II, s. 116, *Kitabu'z-Zekât*, Bâbu Zekâtu'l-Mâl, (322).
- » el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan, *Ahkâmu's-Sultâniye*, Beyrut 1985.
- » el-Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b., *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Paris 1869, c. V.
- » Mez, Adam, X. *Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, Çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- » Miles, George C., *Early Arabic Glass Weights and Stamps*, The American Numismatic Society, New York 1950.
- » Miles, *Rare Islamic Coins*, The American Numismatic Society, New York 1951.
- » Miles, "Dînâr", *Encyclopædia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II, 297.
- » Miles, "Dirham", *Encyclopædia of Islam*, New Edition, Leiden 1965, II, 319.
- » Minorsky, V., "Al-Rayy", *Encyclopædia of Islam*, New Edition, Leiden 1995, VIII.
- » <http://islamiccoins.ancients.info/abbasid/alhadi.htm> (Siteye Erişim tarihi: 03.12.2009)
- » en-Nakşibendî, Nasır Seyyid Mahmud *ed-Dînarü'l-İslâmî fi'l-Müthafî'l-Hrakî ed-Dinarü'l-Ümevî ve'l-Abbâsî*, Dimaşk, 2002.
- » en-Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Beyrut 2004, c. XXI.
- » Özaydın, Abdülkerim, "Arrân", *DİA*, İstanbul 1991, III.
- » Reyis, M. Ziyaüddin *el-Harac ve'n-Nizamü'l-Maliyye*, Kahire 1977.
- » es-Sâbi, Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harranî, (haşiye Emir Şekib Arslan), *Resâil*, Beyrut.
- » es-Sabî, Ebû'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim, *Rûsûmu Dâri'l-Hilafe*, thk. Mikail Avvad, Beyrut 1986.
- » es-Sabî, el-Vüzerâ Tuhfetü'l-Ümera fi Tarihi'l-Vüzerâ, Neşr. Hasan ez-Zeyn, Beyrut 1990.
- » Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA*, İstanbul 1994, c. IX.
- » Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994, c. IX.
- » Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII.
- » es-Seâlibî, Ebu Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, *Simâru'l-Kulüb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kahire 1985.
- » es-Seâlibî, *Letâifu'l-Lutf*, thk. Ömer Esad, Beyrut 1980.
- » es-Seâlibî, *Yetimetu'd-dehr*, Neşr. Ali Muhammed Abdülâtif, Kahire 1934/1352, c. I.
- » es-Senamî, Ömer b. Muhammed b. Avvad, *Nisâbu'l-İhtisâb*, tah. Merizen Saîd Merizen Asiri, Mekke 1986.
- » Streck, M., "Ermeniye", *MEB. İA*, İstanbul 1977, IV.
- » es-Süflî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Muttakî Billah*, Beyrut 1983.
- » eş-Şabüşti, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed *ed-Deyarât*, Thk. Corcis Avvad, Beyrut 1986.
- » eş-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilatı*, haz. Abdullah Tunca, İstanbul 1993.
- » et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, (Beyrut, tz.), c. VIII.
- » Tekin, Oğuz "Meskûkat", *DİA*, Ankara 2004, c. XXIX.
- » et-Tenûhî, El-Kadı Ebu Ali el-Muhassin Neşvârü'l-Muhâdara, Kahire 1921, c. I.
- » et-Tevhidî, Ebu Hayyân *el-İmta' ve'l-Muânese*, yay. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Kahire 1939-1944, c. I.
- » el-Vatvat, Ebû İshak Burhaneddin el-Kütûbi, *Gurerü'l-Hasaisi'l-vaz'ıha ve Durerü'n-nekâisi'l-fadîthe*, Beyrut, Dâru Saab, tz.
- » Yeniçeri, Celal "Cehbez", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII.
- » Yıldız, Hakkı Dursun "Abbâsiyye", *DİA*, İstanbul 1988, c. I.
- » Zambaur, E.V., "Dirhem", *MEB. İA*, İstanbul 1977, c. III.
- » Zambaur, E.V. "Dînâr", *MEB. İA*, İstanbul 1977, c. III.
- » Zambaur, "Fels", *MEB. İA*, c. IV.